

22.02.2007

IDA-VIRUMAA JA TAPA ENDISTE UIMASTISÕLTLASTE TÖÖTURULE TULEKU UURING

RAPORT

Anne-Liis Peterson

Airi-Alina Allaste

Peeter Vihma

Kristel Kaljund

1. Tehtud tööde kirjeldus

Antud uuringu põhieesmärk on välja selgitada Ida-Virumaa ja Tapa endiste uimastisõltilaste võimalikud probleemid iseseisva ja materiaalselt kindlustatud elu alustamiseks ja töö leidmiseks. Käesolev dokument on uuringu lõppraport, mis annab ülevaate andmetest ning nende kogumis- ja analüüsi meetoditest, esitab oluliste teemade põhjaliku analüüsi, mis on illustreeritud väljavõtetega intervjuudest ning toob välja kokkuvõtavad järeldused.

Uuringu kaks esimest etappi viidi läbi 2006. aasta oktoobris, novembris ja detsembri esimesel nädalal. Esimene etapp sisaldas uuringu ettevalmistamist ja planeerimist, teemasse puutuva empiirilise materjali ja kirjandusega tutvumist, intervjuueerijate koolitamist, intervjuueeritavate värbamise 1. lainet, intervjuude läbiviimise 1. lainet, intervjuude transkribeerimist ja tõlkimist ja analüüsi. Kuna värbamise-intervjuueerimise esimene laine ei andnud siiski soovitud hulgal intervjuusid, siis uuringu 2. etapis algatati värbamise 2. laine, mille abil suudeti intervjuuerida piisav hulk endisi uimastisõtlasi, kellega tehtud intervjuud lülitati samuti analüüsiprotsessi. Töös osalesid erineva töökoormusega kokku 3 sotsioloogi (sh Peeter Vihma, teadur-analüütik, Airi-Alina Allaste, teadur-konsultant, Anne-Liis Peterson, teadur-analüütik ja uurimisgrupi juht), 1 kommunikatsioonispetsialist (Kristel Kaljund), 6 intervjuueerijat, 3 transkribeerijat ja 3 tõlki ning 1 intervjuueerijate juhendaja.

Intervjuudele eelnes teemasse puutuvate andmetega tutvumine, mille põhjal formuleeriti peamised uurimisküsimused ja valmistati ette intervjuude teemakavad. Samuti koostati lühike ülevaade ehk esialgne lähteolukorra kirjeldus.

Nõusolekud intervjuudeks saadi kokku 46 Ida-Virumaal ja Tapal elavalt inimeselt, läbi viidi 34 individuaal- ja 2 rühmaintervjuud endiste uimastisõitlastega. Peaaegu kõigi intervjuueeritavate emakeel oli vene keel, nad olid vanuses 21 kuni 4 ja umbes kolmandik oli naised ning kaks kolmandikku mehi. Intervjuud toimusid vastavalt eelnevalt ettevalmistatud teemakavadele keskendudes eelkõige respondentide endi vaatepunktidele – nende ootustele ja hoiakutele, mh nii ravi-rehabilitatsiooni kui ka iseseisva toimetuleku (sh tööturule tuleku ja seal püsimise) osas.

Samaaegselt empiirilise materjali kogumise-transkribeerimisega toimus laekunud materjali teoreetiline analüüs. Saadud andmed kodeeriti vastavalt empiirilisest materjalist leitud teemadele, määratleti olulisemad seisukohad, narratiivid ja argumendid. Nende põhjal teostati analüüs.

Uuringu teostajad lähtuvad *International Sociological Associationi* eetikakoodeksist. Helikandjad intervjuudega hävitatakse, kõikides uuringut kajastavates kirjalikes materjalides ja uuringuteemalistes aruteludes välditakse intervjuueeritavate nimede avaldamist.

2. Meetod

Kvalitatiivsed meetodeid kasutatakse sotsioloogias siis, kui püütakse vastuseid leida küsimustele „miks?“ ja „kuidas?“ (Lagerspetz 1997). Seepärast on uimastite kasutamise kontekste, põhjuseid ja mehhanisme uuritud sageli kasutades andmete kogumiseks intervjuusid (Eestis näiteks Kärdi 1993, Downes 2003, Allaste 2006). Intervjuude abil on võimalik jõuda vastaja väärtushinnangute ja motivatsioonideni (Blackburn 2002), sest avatud intervjuu ei kirjuta ette uurija eeldusi nagu ankeetküsitluse puhul. Uurijal on võimalik jääda avatuks uutele teemadele (Jary, Jary, 1999). Kvalitatiivse uurimuse fundamentaalne roll uimastikasutamise juures on mõista kogemusi ja uimastikasutamise tähendust uimastikasutaja perspektiivist lähtudes. Kui mõista seda tegevust kui sotsiaalselt organiseeritud, on kvalitatiivse uurimuse eesmärk aru saada, kuidas elatud kogemused ja tähendused, mis on

seotud uimastikasutamisega, on mõjutatud erinevate sotsiaalsete, kultuuriliste ja majanduslike kontekstide/mõjutajate poolt (Rhodes 2000: 21-36).

Nendel kaalutlustel kasutab käesolev uuring respondentide küsitlemisel poolstruktureeritud intervjuud. Kuna uimastite kasutamine on tegevus, mida vastajad ei soovi ka anonüümses ankeedis tunnistada, pakub intervjuu võimalust respondentile isiklikult läheneda. Intervjuu alguses vestles intervjuerija tihti muudel, üldisematel teemadel, et vastaja saaks ennast “lahti rääkida”. Samas kasutades ka eelnevalt ettevalmistatud küsimusi, püstitakse piisavalt objektiivne – see aitab intervjuerijal säilitada neutraalse rolli (Denzin, Lincoln 1994).

Intervjueeritavate leidmisel on kasutatud tõenäosuslikku valimi (*probability sample*) põhimõtteid – kõigepealt määratleti piirkond ja siis asutused, millel on kontakt sihtrühmaga (Cochran 1977) ning viimased otsisid potentsiaalseid intervjueeritavaid. Valimisse sattumise kriteeriumiks oli, et uimastitarvitaja üritab oma sõltuvusest vabaneda. Kuivõrd tegemist on raskesti ligipääsetava rühmaga, on esindusliku juhuvalimi tegemine võimatu ja selline valimi moodustamine aktsepteeritud. Sarnast lähenemist kasutatakse uimastiuurimustes, aga ka näiteks HIV-positiivsete uurimustes (Rhodes 2000).

Kvalitatiivsel meetodil kogutud andmete üldistamisel ei toetuta statistilisele olulisusele, vaid uuritakse erinevate muutujate suhet üksteisesse. Erinevate üleskerkinud teemade üldistamine võimaldab avastada mehhanisme ja seaduspärasusi nõnda, et kõiki erijuhtumeid oleks võimalik üheselt seletada. Raportis sisalduvad kirjeldused ja näited intervjuudest ei põhine mitte üksikjuhtumitel, vaid kogu andmestikus leitud seaduspärasustel.

3. Lähteolukorra kirjeldus

Probleemne uimastitarvitamine on Eestis jätkuvalt ühiskondlik probleem, mis vajab riigipoolset sekkumist ning organiseeritud lahendamist. Süstivaid narkomaane on viimastel hinnangutel Eestis umbes 13 800, kellest suurem osa elab Tallinnas või selle lähistel ja Ida-Virumaal (Uusküla jt 2005). Võrreldes teiste maadega on probleemsete uimastitarvitajate arv Eestis suhtes elanikkonna arvuga väga suur, näiteks Soomes on probleemtarvitajaid hinnanguliselt 16-21 000 (Partanen et al 2004). Küsimus ei ole aga ainult ühe marginaalse rühma aitamises ja nende reintegreerimises ühiskonda. Süstivate narkomaanidega on seotud

Eestis kulutulena lahvatanud HIV/AIDS epideemia, kasvav kriminaalsuse tase ning B-, C-hepatiidi levik ühiskonnas.

Narkomaania on Eestis riiklikult sotsiaalseks probleemiks defineeritud. Vastavalt Sotsiaalministeeriumi, Siseministeeriumi, Justiitsministeeriumi, Haridus- ja Teadusministeeriumi ning teiste asjaomaste institutsioonide koostöös valminud üleriiklikule multidistsiplinaarsele *Narkomaania ennetamise riiklikule strateegiale aastani 2012* on oluline Eestis välja töötada uimastisõltlaste rehabilitatsiooniteenuste ja sotsiaalabi võrgustik ning saavutada aastaks 2012 narkomaania tekitatud kahjude osas püsiv langustendents.

Eesti varasemate uurimuste järgi (Allaste 2006) on valdavale osale probleemsetele uimastitarvitajale lahtiütlemine oma igapäevasest rutiinist, mis keerleb uimasti ümber, ja astumine „normaalsesse“ ellu väga raske. Probleemtarvitajate puhul on tegemist sageli marginaliseerunud kogukondadest pärit inimestega, kes valdavalt elatavad end kuritegevusega. Suurem osa probleemtarvitajatest on venekeelsed elanikud. Viimane ei ole kuidagi seotud venelaste rahvuslike või kultuuriliste omadustega, vaid pigem venekeelse elanikkonna positsiooniga Eesti ühiskonnas (Allaste ja Lagerspetz 2006).

Kuigi Eestis rakendatakse erinevas mahus kõiki kahjude vähendamise, ravi- ja rehabilitatsiooniteenuste elemente, puudub terviklik uimastisõltlaste ravi- ja rehabilitatsioonisüsteem (Kurbatova 2005). Alati ei ole piisavalt ressursse, mis võimaldaks keskenduda uimastitarvitajate motiveerimisele ja toetamisele, kes ei ole veel tarvitamist lõpetanud. Samuti ei ole teenuste levik piisavalt suur, et katta kõikide sõltuvusest vabaneda soovijate vajadusi. Peamine puudujääk on, et valdav enamus uimastiabi teenuseid – süstlavahetus, nõustamine, asendusravi, võõrutusravi – keskendub füüsilisele ja mõningasel määral ka psüühilisele sõltuvusele, mitte uimastitarvitaja sotsiaalse keskkonna muutmisele. Uute rutiinide loomiseks vajab endine sõltlane sotsiaalse toimetuleku oskusi, (täiend)haridust, eluaset ja töökohta. Selleks oleks vaja arendada sotsiaalseid programme, mis aitavad endistel uimastisõltlastel omandada uusi oskusi ja naasta tööturule, korraldada vajadusel isikut tõendava dokumendi vormistamist, võimaldada toetatud elamist, sotsiaalnõustamist ja õigusabi (Allaste ja Kurbatova 2007).

Antud raporti puhul tuleb arvesse võtta, et intervjueeritavate puhul on tegemist endiste sõltlastega, kes on otsustanud vabaneda uimastitarvitamisest ning pöördunud selleks vastavate institutsioonide poole. Uurimus ei valgusta kõigi sõltlaste kogemusi, hinnanguid ja väljavaateid, kuivõrd mitte kõik probleemtarvitajad ei pöördu ravi- või rehabilitatsiooniasutuste poole.

4. Analüüsi tulemused

Intervjueeritavate taust ja uimastitarvitamise ajalugu

Perekond ja lähisuhted

Intervjueeritavate perekondlik taust on kirju. Vastajaid oli nii tervetest peredest kui purunenud abieludest. Ebastabiilne pereelu on kindlasti tegur, mis suurendab võimalust, et inimene hakkab tarvitama uimasteid. Mitmel vastajal on peres esinenud eelnevaid pikemaajalisi probleeme (töötus, alkoholism, narkomaania). Järgnevad on näited kahest üsna erinevast lapsepõlvemälestusest:

„No mis lapsepõlv, normaalne lapsepõlv, normaalsed vanemad, normaalsed suhted omavahel. Mul ei olnud mingisuguseid probleeme, selliseid, et vanemad on alkohoolikud ja et mind peksti või karistati.“ (M 24)¹

„No mis ma võin öelda. Ma sündisin õnnetus peres. Isa mul jõi, ema on 20 aastat arvel vaimukliinikus. Mul on tütar esimesest abielust. Teine abielu... alguses oli normaalne inimene, pärast sai ka narkomaaniks, tal oli vist raske, et ta sõjaväes olles sõdis.“ (N 35)

Riskigruppi satuvad tihemini need inimesed, kelle perekond mingil põhjusel ei paku pingemaandust ümbritseva ebakindla maailma eest. Surm või lahutus perekonnas, mida mitmed endised uimastisõltlased on läbi elanud, võib suurendada riski uimastite proovimiseks.

„Kui ema suri, kui mulle jäi vend, oli mul hirm, ma olin üks, [enne] ma ei elanud kunagi üks, alati olid vanemad lähedal. Sugulasi meil siis... no meil oli vanaema, 80-aastane, ja vanaisa, 81-aastane, aga tema oli just kuu-poolteist tagasi surnud. No nemad aitasid meid, aga ikkagi, hirm jäi. Ja selles narkootikumis ma vist leidsin endale... Tähendab, et võtta ära hirm. Mõned võtavad alkoholiga, aga mina... just trehvas ette. „Istusin“ heroiinile.“ (M 22)

Sõltuvus keskkonnast

¹ Lühend M ja N tähendavad vastavalt meest ja naist, millele on lisatud respondendi vanus. Kui samast soost ja vanusega oli mitu respondenti, on nad eristatud tähtedega a, b, c.

Sõltuvalt vanusest ja sotsiaalsest positsioonist võisid intervjueeritavad kokku puutuda marginaalsete sõltlastega nii peale teismeliseiga, kui ka varases teismelisuses (10-12aastaselt). Vanuselist eristust on siinkohal raske teha. Võib siiski märkida, et 1990ndate alguses hakkasid uimastid Eestis levima ning eriti laialdaselt ja jõuliselt hakati uimasteid tarvitama alates 90-ndate lõpust. Samal ajal jõudis Eesti turule ka heroiin (Allaste 2006). Vanemad intervjueeritavad tõid välja, et narkootikumide kasutamises toimus N. Liidu lagunemishetkel tugev tõus. Paljud pikema staažiga uimastisõltlased alustasid oma „karjääri“ just siis.

„Tegelikult on nii, et lähed linna peale, teha pole midagi, sul on juba selline udupea seisund ja sul on ükskõik, kas sinu ümber toimub kaos või mitte. Vähemalt oli see nii, kui hakkasin narkootikuma tarvitama, 90ndate alguses, siis kui hakkas lagunema Nõukogude Liit. Valitses täielik segadus – kriminaalsus, narkomaania... Tulistati ja rööviti, pidid ettevaatlik olema, et sind maha ei lasta. Narkootikumid aitasid nagu teise maailma minna, see segane aeg üle elada.“ (M 40b)

Vähene informeeritus uimastitest

Erineva vanuse tõttu erineb ka vastajate uimastitarvitamise ajalugu. Pikima staažiga opiaatide tarvitaja on uimastit tarvitanud 25 aastat, lühim tarvitamisaeg on 1,5 aastat. Uimastite proovimisel on reeglits, et alustati uimastiga, mis parasjagu sõpruskonnas või lähikonnas oli kättesaadav. Paljudel juhtudel oli see kanep, aga võis olla nii amfetamiin, barbituraadid või inhollandid. Süstimise alustamise põhjuseks tuuakse välja „halva seltskonna mõju all olemine“. Uimastite (eriti opiaatide) esmakordne tarvitamine leidis tavapäraselt aset koos sõbra või pereliikmaga.

„Kuidas sattus nii, et sa esimest korda tarvitasid narkootikume?“

„Loomulikult tuttavatega, kes olid minust vanemad, kes kinnitasid..., et sul on laps..., et sa niikuinii kusagil väljas ei käi, aga sa pead ennast kuidagi lõdvestama. Et ma prooviksin. Proovisingi korra, siis kord kuus, siis paar-kolm korda kuus, siis kord nädalas ja pärast juba iga päev.“ (N 25b)

Intervjueeritavatele on iseloomulik, et teadmised narkootikumide, eriti heroini mõjudest ning selle tarvitamise tagajärgedest olid tarvitamise alguses väga väikesed või olematud. Erinevate uimastite (näiteks kanepi ja heroini) mõjusid ei osatud eristada, moonivedelik või heroiin oli lihtsalt „üks paljudest“ ainetest, mida sotsiaalses keskkonnas tarvitati.

„Ja kuidagi juhuslikult üks tuttavatest ... ütleb nii, et on olemas selline asi, et võib proovida. Ma küsisin, et mis asi see on? Tema ütles, et heroiin. Aga mina sel hetkel ei teadnud, mis see on. Ja me tõmbasime ninna...“ (M 22)

Probleemide tekkimine

Varem või hiljem tekivad uimastitarvitajal-heroiinisõltlased probleemid perega, ta satub pahuksisse seadusega või tekivad terviseprobleemid. Ehkki ravile võidakse uimastitarvitaja viia ka ilma, et tarvitaja ise oma harjumust probleemiks peaks, ei ole sellisel juhul ravil olulist efekti. Esimeseks sammuks edukast sõltuvusest loobumisest on uimastitarvitamise subjektiivselt tajutud probleemsus. See on intervjueeritavate jaoks tekkinud erinevalt. Osad uimastitarvitajad hakkasid oma tarvitamist probleemsena tajuma siis, kui probleemid perekonna või töökohaga ei võimaldanud enam sõltuvust varjata. Tihti kaasnes sellega ka suutmatus hankida uimastite ostuks raha, kulutatud olid säästud ning ammendatud muud legaalsed raha hankimise viisid. Olenevalt perekonna jõukusest ning tarvitamise aktiivsusest võis selleks kuluda aastast mitme aastani.

„Millal sa tundsid, et uimastite tarvitamine on sinu jaoks probleem?“

„Siis kui ema teada sai. Ja ma üldse... raha ei olnud, igasugused võlad, nagu töötad, mõlemad töötasime, aga korteri eest võlad ja kõiges on võlad. Ja kui mu ema teada sai, siis oli see minu jaoks kõik. No siis ma otsustasin, et kõik. Et rohkem ei tee.“ (N 25a)

Täielik marginaliseerumine

Intervjueeritavad, kes selleks hetkeks veel ei tajunud uimastitarvitamist probleemsena (peamiselt üle 30aastased), jätkasid sõltuvuse rahastamist kas varastamise või muu kriminaalse tegevuse abil. Kuna süstiv narkomaan vajab suurt sissetulekut, on varastamine pidev tegevus, mis varem või hiljem avalikuks saab. Esimene kokkupuude politseiga uimastite või varguse pärast võib naistele (kes harvemini reaalse vanglakaristuseni jõuavad) ja väiksema staažiga narkomaanidele olla uimastitarvitamise probleemina mõtestamise esimeseks mõjutajaks. Paljud uimastisõltlased on vähemalt korra viibinud vanglas. Tihti jõuab esimene „kainushetk“ – nii reaalne narkootikumivaba periood kui arusaamine oma sõltuvusest – päralt just vanglas. Kuna vanglast vabanedes satuvad sõltlased tavaliselt tagasi harjumuspärasesse keskkonda, kus tarvitatakse opiaate, ei pruugi esimene vanglakaristus siiski viia koheselt uimastitarvitamisest loobumise katseteni. See võib toimuda alles peale korduvaid karistusi.

„98ndal juhtus nii, et proovisin jälle mooni. See ei olnud nagu see. Siis oli juunikuu, jaanilaupäev, ja augustis tuli minu ellu heroin. Ja peale seda läks kõik uuesti lahti. 2000.

aastani, kuni sattusin jälle vanglasse. Kogu selle ajani olin heroini peal. Lisaks amfetamiin, Exstasy, üldse kõik, mis oli kättesaadav. Vabanesin 2006. aastal. Siiani veel midagi proovinud ei ole, ei tahagi! Vanglas muutsin oma maailmavaadet, tulin [keskusesse], sellepärast, et mõistsin – nii edasi elada enam ei saa.“ (M 32)

Nn “puhas” ehk uimastivaba periood intervjuu toimumise ajaks oli intervjuueeritavatel samuti erinev. Nagu mainitud, ei tule opiaatidest loobumine tavaliselt kergelt – seda proovitakse mitmeid kordi, enne kui see õnnestub.

„Mina ei tarvitanud pool aastat ja siis jälle murdusin. Ja nii läkski.“

„Ja mis juhtus, kui sa pöördusid siia [rehabilitatsiooni]?“

„Ma käisin alguses üheksa kuud. Esimest korda käisin üheksa kuud, alandasin doosi... Ja läks nagu ära. Sest arvasin, et kõik. Olen maha jätnud. Ja siis algasid peretülid, kuni selleni, et läksime lahku. Mulle tuli meelde ja kõik hakkas jälle veerema.“ (M 31)

Sõltuvusest loobumine võib korduvate tagasilöökidega kesta aastaid:

„Narkootikumidest otsustasin esimest korda loobuda 1994. aastal. Esimest korda oli see vist Tallinnas, Wismaris. Aga selliseid kordi võis olla nii 10. Oli metadoon. Metadooniprogrammi enda puhul ma arvan tulemuslikuks. Metadoon oli võib-olla viis, kuus, seitse korda. Kõik lõppesid madala metadoonidoosiga heroinis. Ja kõik uuesti. Aga soov oli. Ma kuidagi ei teadnud, kust võtta jõudu.“ (M 37)

Vaatamata sellele, et intervjuueeritavad värvati rehabilitatsiooni- jms keskuste andmetele tuginedes, leidus värvatute hulgas ka neid, kes intervjuu käigus tunnistasid, et tarvitavad jätkuvalt heroini.

Uimastisõltuvuse mõjutaja on üleminekuaja keeruline sotsiaalne olukord, mis mõningates piirkondades, eriti Ida-Virumaal, oli eriti nähtav ja tugev - töötus, uimastisõltuvus ja kriminaalsus on suhteliselt laialt levinud. Uimastid pakuvad „lihtsat lahendust“ ehk võimalust sellest keskkonnast põgeneda või see hetkeks unustada. Riski opiaate kasutama hakata suurendavad probleemid perekonnas. Opiaatide kasutamine algas reeglina mõne teise, kergema uimasti proovimise järel. Oluline tähelepanek on, et intervjuueeritavate selle hetke teadmised erinevatest uimastitest ja nende mõjudest olid praktiliselt olematud. Uimastikasutamise staaž varieerub 1,5st aastast 25ni. Esimene samm sõltuvusest loobumiseni on selle probleemsuse teadvustamine. See võib toimuda peale seda, kui perekond saab sõltuvusest teadlikuks, kuid sageli toimub see alles peale

esimesi kokkupuuteid politseiga või reaalselt vanglakaristust. Probleemsuse tajumisele vaatamata võib sõltuvusest loobumine koos vahepealsete ebaõnnestumistega kesta aastaid.

Abi leidmine sõltuvusest vabanemiseks

Perekonna ja lähedaste mõju sõltuvusest vabanemisele

Uimastist loobumise protsessi mõjutab oluliselt kasutaja lähim ringkond perekonna ja (elu)kaaslaste näol. Mõju võib olla nii toetav kui pärssiv. Kui perekonnas on mõlemad vanemad ning peres juba eelnevalt ei esine probleeme nagu alkoholism või narkomaania, on sõltlasele suurem võimalus saada toetust ja suunamist ravi- ja rehabilitatsiooniasutuste poole pöördumiseks. Kui uimastisõltuvus saab perekonnale teada, üritavad eriti nooremate sõltlaste pereliikmed paljudel juhtudel sõltlast uimastist võõrutada nõ omal jõul. Seda üritatakse ka ilma rehabilitatsiooni või muude vastavate institutsioonide abita, mis võib tuleneda nii teadmatusesest heroiinist loobumise raskusest, informeerimatusesest rehabilitatsioonivõimalustest kui ka usust „käte peale panijate“ efektiivsusesse. Raviasutustesse pöördumist takistab ka vanemate häbi probleemi pärast perekonnas ning lootus, et „see ei tule välja“. Mõningatel sõltlastel õnnestub ilma ravi ja välise abita oma sõltuvusest vabaneda (Kurbatova 2005, Allaste 2006). Sellised katsed siiski enamjaolt ebaõnnestuvad, mis sunnib otsima uusi võimalusi sõltuvusest loobumiseks. Peale efektiivset ravi ja rehabilitatsiooni on sotsiaalne keskkond (sh töökeskkond, millest lähemalt allpool) jätkuvalt oluline mõjutaja. Opiaate tarvitav pereliige või sõber viib sõltlase tihti tagasi uimastit tarvitama. Järgmine näide iseloomustab hästi perekonna vastuolulist mõju.

„Kuhu sa üldse pöördusid? Sa vihjasid midagi haigla kohta?“

„Jällegi, viimast korda aitas mind ema. Sest ma töötasin juba kaua. Peaaegu... töötasin kaks aastat. Aga juhtus nii, et minu vend tuli vanglast välja ja siis nagu tõmbas sisse. Minul oli kogu aeg raha olemas, vend varastas, jälle alustasin süstimisega.“ (M 27)

Oma perekond ja lapsed mõjuvad sõltuvusest loobumisele soodsalt. Nii meestel kui naistel, kellel on lapsed, tekitab see motivatsiooni sõltuvusest loobumiseks ja ka raha teenimiseks. Oma pere ja selle eest hoolitsemine muutub uueks elu mõtteks, mis asendab uimasti hankimise ja tarvitamise sõltuvust. Naistel võib just lapse sündimine olla esimeseks mõjutajaks, mis aitab opiaatide kasutamist näha probleemseks, kuid seda ei saa lugeda kindlaks reegliks.

Ravi ja rehabilitatsioon

Kuidas saavad sõltlastest „endised sõltlased“? Mingil hetkel teadvustatakse, et uimastite tarvitamine ei ole abstraktne, teisi puudutav mure, vaid inimesest on endast saanud sõltlane. Omal jõul sõltuvusest ülesaamine on harv erand. Vahel piisab elumuutusest – *Elus on tekkinud mõte: mul on naine ja kaks last. Ma ei taha, et nad oma elus kõige sellega kokku puutuksid, seda näeksid.* (M 32) –, enamasti aga vajatakse siiski professionaalset abi. Perearstide jms poole pöördumine aitab vähe, sest uimastisõltlastel puudub nende vastu usaldus – nad ei tunne, et neid mõistetak, vaid kardavad pigem langeda negatiivse eelarvamuse ohvriks.

Teisiti on lood rehabilitatsioonikeskustega, millest enamik on tänaseks saavutanud vajalikud psühholoogilised pädevused sõltlaste toetamiseks. Sõltlased leiavad keskuses mõistmist, veelgi enam, nad usaldavad keskuse töötajaid, sest tajuvad, et tegemist on kogenud inimestega, kes teavad, millega nad kokku puutuvad. Keskus annab sõltlastele perspektiivi – läbi elavate näidete, läbi rühmatoetuse, läbi pideva õlg-õlatunde. Keskuses julgetakse tunda ennast vabalt – julgetakse rääkida muuhulgas ka tagasilangustest, sest ei kardeta halvustavat või üleolevat suhtumist ega ka sündi saada „puhtaks“, vaid tuge juhul, kui seda soovitakse.

„Millal sa tundsid, et narkootikumid on muutunud sinu jaoks probleemiks ja mida sa siis ette võtsid?“

„Võtsin ette... Mida ma siis tegin? Ma vist jälle ei teadvustanud endale täielikult... Käisin rehabilitatsioonikeskuses. Esmalt ei võtnud mina midagi ette, vaid keskuse töötajad võtsid minuga. Nad lihtsalt võtsid kätte ja tirisid mind välja. Mina ei võtnud midagi ette, mina võitlesin üksinda. Alles hiljem, kui olin kõik need programmid läbi teinud, sain aru, et kõik eelnev oli olnud ilmaasjata, kasutu. Mulle räägiti sellest, aga ma ei saanud tookord midagi aru. Mina mõtlesin, et olen ka üksi tugev. See on üldiselt pikk lugu, sellest peaks hästi kaua rääkima. Eelkõige olen ma tänulik keskuse töötajatele ... Tulin siis keskusesse ja ütlesin, et teil tuleb kõik välja, õnnestub, aga minul mitte. Õpetage mind ka, sest mina ise ei saa hakkama. Et ma küll loen ja räägin sellest, aga midagi ei tule välja. Ja nad tirisid mind nagu siga porist välja – sa pead tegema seda, sa pead tegema seda, sa pead tegema seda. Ma ei saanud alguses midagi aru, tegin kõik nii, nagu nemad ütlesid. Hiljem jõudis kõik see, mida tahtsin, ise minuni. See lihtsalt andis resultaate. Isegi mõtlemata sellele üle, mida ma tahan, kuidagi lihtsalt juhtus nii, et plaks – ja valmis, plaks – ja olemas. Mind aidati siin väga palju.“ (M 40b)

Suurem osa intervjueeritavatest on rehabilitatsioonikeskustega kokku puutunud ning kirjeldavad seda kogemust soojuse ning tänulikkusega. Kui aga endine sõltlane on alustanud

tavalist elu ja käib tööl, on keskuses käimine küll abiks, kuid seda on raske päevarutiini paigutada. Ühtlasi hakatakse sedagi tajuma omamoodi sõltuvusena:

Olen rahul [keskuse tööga], ainult et siia iga päev käia on väga keeruline. No töö pärast ja üldse. Nagu... Ära tüütas käimine! Tahaks juba normaalset elu. On vaja kuhugi ära sõita ja kõik. Aga sa pead siin käima [põhjus: metadoon]. (N 25a)

Sõltlase perekonna mõju abi ja ravi saamisele on märkimisväärne, kusjuures see võib olla nii positiivne kui negatiivne. Eelnevad sotsiaalsed probleemid peres (alkoholism, narkomaania) suurendavad tõenäosust nende samade probleemide küüsi langeda. Perekonna toetus aga kiirendab paljudel juhtudel raviasutuste poole pöördumist ning tagasipöördumist sotsiaalsesse ellu. Ilma toetava keskkonnata (nii oma pere kui tugigrupid) on suur võimalus, et uimastist loobumine kestab aastaid. Uimastitarvitamise probleem teadvustub ka siis, kui raha saab otsa või selle hankimine muutub üha raskemaks. Tihti on selleks vaja läbi teha vanglakogemus, vahel piisab perekonna toetavast survest, vahel maale ära kolimisest. Kõikidel intervjueeritavatel oli mingisugune ravi- ja/või rehabilitatsioonikogemus (teraapia, metadooni-võõrutusravi, anonüümsete narkomaanide programm jne). Sõltlasel on pidev vajadus rehabilitatsiooniteenuse järele, mis teeb sellelaadse võrgustikutöö väga oluliseks; kahjuks on küll ka keskuse võimalused piiratud – eelkõige üleminekul töökeskkonda.

Subjektiivne enesehinnang

Enesetaju alatise narkomaanina

Sõltlasi ja endisi sõltlasi iseloomustab kergesti mõjutatav enesehinnang, mis sõltub edukusest eesmärkide saavutamisel. Opiaatide sõltuvusest vabanemine on raske protsess. Loobumist raskendavad uimastite tarvitamisest tekkinud tugev füüsiline sõltuvus, sihi puudumine isiklikus elus ja kerge mõjutatavus sotsiaalsest keskkonnast. Oht taas tarvitama hakata on suur ning ühest korrast „proovimisest“ võib taas alata uus tsükkel. Subjektiivselt tajuvad intervjueeritavad narkomaaniat kui haigust, mis kunagi tõeliselt ei taandu. Suures osas võib see, et intervjueeritavad peavad ennast reeglina eluaegseteks narkomaanideks, olla tingitud ka rehabilitatsioonis kasutatavatest psühholoogilistest meetoditest.

„Aga kes on sinu arvates endine sõltlane-narkomaan? Milline inimene?“

„Minu arvates... no mulle tundub..., et ta jääb kogu eluks nagu narkomaaniks, ikkagi. ... Ta ei tohi ühtegi korda isegi maitsta... Sa arvad, et kõik, mina rohkem ei tee, ma maitsten ainult

üks kord ja rohkem ei tee. Sellist asja ei ole olemas. Sa maitse ühe korra ja hakkab veerema.“ (N 25a)

Võib siiski välja tuua, et sõna „narkomaan“ kasutus on vastuoluline. Ühelt poolt on oma sõltuvuse tunnistamine oluliseks sammuks sellest vabanemisel. Kui sõltlane eitab oma sõltuvust ning seda, et on narkomaan, võib sellega kaasneda oht hakata uuesti tarvitama. Ennast peetakse paranenuks ning ühes korras kasutamises ei nähta ohtu taas sõltuvusse jääda. Teiselt poolt on „narkomaan“ negatiivse konnotatsiooniga mõiste, mida suhtluses kasutatakse halvustavalt. Nii „endine narkomaan“ kui „narkomaan“ kutsuvad vastajate sõnul tava-suhtluses esile ohureaktsiooni ja põlguse. Ka väljend „endine narkomaan“ on negatiivne defineerimine, mis ei lase kunagisel sõltlasele oma minevikust vabaneda. Esmaseks identiteediks jääb inimese enda ja ka teiste jaoks see, et ta oli kunagi narkomaan. Madal enesehinnang on osaliselt rehabilitatsiooniprogrammi süsteemne tulemus.

Vaid need endised sõltlased, kelle „puhas“ periood on üle mitme aasta pikk, tunnevad, et nende „endise narkomaani“ staatust hinnatakse. Pingutust, mis nad on sõltuvusest loobumiseks teinud, nähakse nende sõnul tõelise saavutusena. Nii keskuse kui ka kolleegide poolt pakutavat tunnustust edusammude korral on rehabilitatsiooniprotsessi seisukohalt raske alahinnata.

Ravi ja rehabilitatsiooni mõju

Ravile või rehabilitatsiooni pöördunud uimastisõltlase ravi edukus mõjutab tema (ka muidu tundlikku) enesehinnangut. Sõltlase jaoks on heroini hankimine ja tarvitamine muutunud sundmõtteks, millega tuleb aktiivselt võidelda. Nii tõuseb enesehinnang koos uimastist hoidumisega ning kui taas alustatakse heroini tarvitamist vaatamata rehabilitatsioonile või ravile, enesehinnang langeb. Ebaedu puhul on „lahendus“ – heroini – väga kergesti saadaval. Mida lühem on olnud uimastitarvitamise staaž ja mida pikem ja harmoonilisem tarvitamisele eelnenud eluperiood, seda püsivam on enesehinnang ning järjepidevam uimastist loobumine.

Kui tava-suhtluses kogeb sõltlane tihti negatiivset suhtumist ning sildistamist, siis sotsiaaltöötajate ja psühholoogide suhtumist hinnatakse positiivselt. Paljud sõltlased toovad eraldi välja, kui nende vastu on põhjalikku huvi tuntud või lihtsalt nendega „nagu inimestega“ suheldud. See tekitab usaldust nii ravi-, rehabilitatsiooni kui ka tööhõive programmide vastu ning soodustab ravi ja rehabilitatsiooni ning sõltlaste ühiskonda integreerimise edukust.

Positiivselt hinnatakse ka metadooniprogramme, mis pakuvad sõltlasele esimest võimalust kriminaalsest rahahankimisviisist loobumiseks. Tihti esineb suhtumist, et metadoon „kaitseb

ühiskonda narkomaanide eest“. Siit võib välja lugeda kinnitust narkomaani madalale enedehinnangule. Ennast tajutakse võimetuna iseennast kontrollida – sõltlase kontrollikese asub väljaspool teda.

„Asi muutus paremaks, kui ilmus metadoon. Praegu ei lähe narkomaan enam hommikul vara varastama, keegi ei lähe tegema „kotijooksu“, ei lähe vanematelt välja pressima. Ja tänu sellele saab linn enam-vähem hingata. Ja seda sellepärast, et on olemas metadoon. Kui metadooni enam ei oleks, tõuseks linnaelanikel juuksed õuduse pärast püsti. See on kindel.“
(M 40b)

Oma tegevuse varjamine ja vajadus tugisüsteemi järele

Vajadus järjepideva sotsiaalpsühholoogilise toe järele läbib pea kõiki intervjuusid. Professionaalse sotsiaalpsühholoogilise abi olulisus kasvab reeglina taastumisprotsessi edenedes ja meditsiini rolli vähenedes. Endiste uimastitarvitajate jaoks on vajadus sotsiaalpsühholoogilise toe järele terviklik, hõlmates mh soovi omada rehabilitatsiooniteenusele sarnast tugistruktuuri ka töökohtadel – eriti seal, sest kui rehabilitatsioonikeskuses on uimastisõltlase jaoks loodud psühholoogiliselt turvaline keskkond, siis töökeskkonda tajub endine uimastitarvitaja pigem ohtliku välismaailmana, mis sisaldab rohkelt eelarvamusi, usaldamatust ja ebaõiglust.

„Minul [on] nende [töö]intervjuude eel mingisugune närv, intervjuude ajal ka närv. Ma pabistan väga, sest mul on mingisugune tunne, et ma saan sellest kuidagi valesti aru. Tähendab ma tunnen, nagu see on minu ainuke võimalus tööd saada või viimane töö. Ja kui ma sinna lähen, vot ma pean saama selle töö, ma pean meeldima. Ma mõtlen liiga palju sellistele asjadele, et luua meeldivat muljet. Ja kui ma suhtlen, siis see segab mind tegelikult. Aga muidu läheb normaalselt. Ma olen tööd vahetanud mitu korda, leidsin.“ (M 24)

Negatiivse suhtumise pärast narkomaanidesse püüab uimasteid tarvitav inimene tööd otsides ja töötades oma sõltuvust varjata. Ennekõike varjatakse sõltuvust ülemuste eest. Põhjuseks tuuakse negatiivne ja stereotüüpidel põhinev suhtumine narkomaanidesse. Kuid ka siis, kui tööd otsides ollakse suhteliselt edukad, on enesehinnang madal ning ennast tuntakse – mh valitud varjamisstrateegia tõttu – ebakindlana nii töö otsija kui ka töötajana. Paljust intervjuudest on näha, kuidas töö ja töötamisega seoses käsitlevad ka endised uimastitarvitajad ennast lähtuvalt levinud negatiivsest “narkomaani” stereotüübist.

„No mulle näiteks millegipärast kogu aeg tundub, et mind vaadatakse viltu. Tööl ja... nagu teaksid, et ma olen endine narkomaan. Ma üritan sellest mitte rääkida. Häbenen. Kõik

narkomaanid on sellised. Sama on, et ma varastasin. Mul on isegi paragrahv olemas nende narkootikumide pärast. Ja nüüd tundub, et ükskõik kuhu ma ka ei läheks, kõik vaatavad mind viltu, et ma panen midagi pihta.“ (M ~35)

Intervjueeritavate enesehinnang on reeglina kergesti mõjutatav ja pigem madal, ennast tajutakse narkomaaniaga seotuna ka peale tarvitamise lõpetamist. Opiaatidest vabanemine on pikk ja keeruline protsess ning edu ja ebaedu selles mõjutab enesetaju olulisel määral. Turvaline keskkond, mille on loonud tugigrupp või ka lihtsalt metadooni saamise võimalus, on sõltlase jaoks väga oluline. Välismaailma, mh töökeskkonda, tajutakse vaenulikuna, mis osaliselt tuleneb ka negatiivsest ja eelarvamuslikust suhtumisest „narkomaanidesse“. Seepärast üritatakse oma narkomaaniks olemist tööd otsides varjata ja konkurentsipüsimiseks valitakse varjamisstrateegia.

Suhtumine võimalustesse elus ja tööturul

Ebakindlus ja kaotatud võimalused

Kõikuvast ja suhteliselt madalast enesehinnangust tulenevalt on endised sõltlased ebakindlad ka oma tuleviku suhtes. Sõltuvuse võitmine ja stabiilse elu saavutamine nõuab intervjueeritavate sõnul suurt isiklikku pingutust. Töö mängib selles olulist rolli ning on otseselt sõltuv suutlikkusega uimasteid mitte tarvitada.

Tihti näib endisele sõltlasele, et ta peab alustama oma eluga algusest, nõ nullist. Sotsiaalsed sidemed, oskused ja võimalused on purunenud või kesised. Sõltuvuses oldud aeg on „maha visatud“ ning „järele jõudmiseks“ tuleb teha olulisi pingutusi.

„On palju neid, kes on kolm aastat tarvitanud ja halavad, et nüüd on elu läbi. Ka ise leian, et minu elust on neli aastat kadunud. Kolm aastat olen aktiivselt tarvitanud, nüüd olen aasta-poolteist metadooni peal olnud. Aga palju aega on kaduma käinud. Selle aja jooksul oleks jõudnud väga palju ära teha – midagi selgeks õppida või mida iganes.“ (N 25)

Väljavaated madalapalgaliseks tööks

Töö kui sellise leidmine ei ole intervjueeritavate sõnul esimene probleem. Eriti meeste arvates pole lihttöid raske leida, kuid tegemist on pigem juhutöödega, mille eest tasu on väga väike. Soolise erinevuse põhjustab asjaolu, et mehed mainivad eelkõige võimalust töötada ehitusel.

„Kuidas oleks võimalik tööleidmise probleeme lahendada?“

„Pole ju mingisuguseid probleeme. Kõik sõltub inimesest endast. Kui ta tahab leida tööd ja ta otsib, siis ta ka leiab. Praegu on palju vabasid töökohti. Kui vaadata töökuulutusi – kui palju on vakantseid töökohti kas või miinimumpalgaga. Ütleme näiteks abitööline ehitusel 100 krooni eest päevas. Kui inimene tahab töötada, tahab minevikku selja taha jätta, ta teeb tööd kasvõi selle raha eest.“ (M 32)

Intervjueeritavate hinnangul on 100-130kroonise päevapalgaga tööga oma elu alustamine ning materiaalse kindlustatuse saavutamine keeruline. Madala enesehinnangu ning tajutud negatiivse hoiaku tõttu ei küsi paljud uimastisõitlased rohkem palka. Kuid opiaatidest loobujal tekib tihti motivatsioonipuudus ning minnalaskmismeeleolu, milles palganumber on oluline mõjutaja. Negatiivset enesekuvandit kinnitab majanduslik puudujääk ja tajutud ebavõrdsus. Endise sõitlase jaoks on aga erinevate probleemide kerkimisel „lahendus“ uimasti näol kergesti saadaval. Ohuks äsja sõltuvusest vabaneda üritajatele on ka kiusatus töötasu kasutada uimastite ostuks.

Kui miinimumpalga eest töö leidmist tajutakse võimalikuna, siis sellest paremini tasustatud, erialast tööd on vastajate sõnul raske leida. Töövõimalusi oma maakonnas ja linnas nähakse kesistena.

Võimaluste hindamine sõltuvalt keeleoskusest ja kodakondsuse omamisest

Võimalust leida sobiv töö mõjutavad küsitletud endiste sõitlaste hinnangul keeleoskus ja kodakondsus. Need, kes oskavad peale emakeele (milleks reeglina on vene keel) lisaks veel mõnda keelt (teiseks keeleks võis olla ka eesti keel), arvavad, et tööd leida on lihtsam kui need, kes keeli ei oska. Sarnaselt mõjutab perspektiivitunnet kodakondsuse olemasolu – nt nn halli passi omanikud tähtsustavad kodakondsuse olulisust töö leidmisel enam kui need, kellel see olemas. Eesti kodakondsusega inimesed näevad võimalust töötada mõnes Lääneriigis (eelkõige Soomes). Vene kodakondsusega inimesed näevad ühe võimalusena tööd leida Venemaal. Mõlemad võimalused on intervjueeritavate poolt väärtustatud, kuna mujal töötamine usutakse olevat paremini tasustatud kui kodumail.

„Kas sul on kodakondsus ja milline?“

„Jah. Euroliidu kodanik.“

„Aga kas see sinu arust mõjutab kuidagi tööle saamist?“

„Jah, mõjutab. Ja kui osata keeli, oleks veel parem. Sinise passiga võetakse tööle, sest ehitusfirmad, kus ma töötan, tööandja on ise Tallinnas. Sealt saadetakse ka Soome tööle.“

Sinise passiga ei pea viisat ostma, punase passiga... No põhimõtteliselt võetakse ka punase passiga. Mulle tundub, et sinine pass annab mingisuguse edumaa ikkagi.“ (M 27)

Võimaluste hindamine sõltuvalt haridusest

Subjektiivselt hinnatud võimalust tööd leida mõjutab ka haridus. Paljudel vastajatel on haridustee poolik või N. Liidus lõpetatud kutseharidus vananenud. Nende sihiks ongi lihtsamad tööd ehitusel ja tehastel, mida aga tajutakse väheperspektiivikatenä. Siiski peetakse igasugust tööd paremaks kui töötust ning valmisolek igasugust tööd teha on paljude vastajate hulgas märgatav. Ollakse teadlikud võimalustest oma haridust täiendada koolituste abil, kuid võimalust tööd ning hariduse omandamist ühendada on vastajate sõnul keeruline või võimatu leida. Majanduslik kindlustamatus nõuab pidevat sissetulekut.

„Kas sa tahaksid õppida midagi veel?“

„Jah, tahaksin. Tahaksin õppida keevitama. Sest see on selline töö... hästi tasustatav.“

„Kas sa plaanid õppima minna?“

„Õppima? No mõte on. Aga aega ei ole ja vahendeid. Kui ma lähen õppima... ma praegu elan koos vanematega ja ma ei arva, et see neile meeldiks. Ma õppisin aastast 2000 kuni 2002, ei töötanud vaid õppisin. Täheandab istusin vanematel seljas. See on mulle raske. Sest ma nii ei saa – õppida ja töötada. See on keeruline.“ (M 28)

Mida kõrgem on vastaja haridus, seda paremana nähakse oma võimalust leida sobivalt tasustatud töö. Kõrgharidusega või kindla erialase oskusega kutseharidusega vastajad on kindlad, et leiavad ja suudavad hoida oma töökohta, tingimused, et hoiduvad uimastitest.

Võimalust leida endale lihtne, oskusi mittenõudev töö tajuvad mehed üldiselt suuremana kui naised. Ehitusboom võimaldab minna miinimumpalga eest tööle ehitusele abitööliseks. Kõrgema palgaga tööd on aga keerulisem saada. Selleks tajuvad suuremat võimalust need vastajad, kellel on lõpetatud kõrgharidus või tööturul nõutud erialane kutseoskus. Üldiselt nähakse võimalust taas tööturule lülituda seotuna raskustega, kuna uimastite tarvitamisele kulutatud aeg on vähendanud sotsiaalset ning erialast suutlikkust. Töölaseid oskusi tajutakse seda vähem väärtuslikuna, mida nõrgemaks hinnatakse enda tahet ja üldist psühholoogilist toimetulekut.

Endiste sõltlaste vajadused ja ideaalid normaalse elu alustamiseks

Tööle ja uimastisõltlastest eemale

Kõigest eelnevast lähtudes on endiste sõltlaste peamine soov omada tööd – töö iseloom on vähemoluline kui see, et see oleks inimväärselt tasustatud ja võimaldaks äraelamist. Järgneb soov, et kui tööandja saaks teada intervjueeritava minevikust, siis võiks ta töötajale sellegipoolest anda võimaluse ennast tõestada. Sisulisi nõudmisi tööle esitatakse oluliselt vähem.

„...olen valmis minema igale poole, põhiline, et mulle makstakse normaalselt ja töö oleks minu jaoks huvitav. Mitte labidaga vehkida, vaid midagi sellist kus saaks areneda. Minu jaoks on see väga tähtis.“ (M 24)

Ebaturvalisust ja kiusatust igasugused kontaktid aktiivsete narkomaanidega. Seepärast ei soovi ravil olevad ja loobuda üritavad sõltlased kaastööliseks uimastisõltlast. Ehkki piiri on raske objektiivselt tõmmata, sooviksid intervjueeritavad töökaaslaseks mõnda kunagist sõltlast, kes võiks olla mõistvaks eeskujuks ja pakkuda kogemuste vahetamiseks tuge.

Seotus kodukohaga

Uimastisõltlast mõjutab tema sotsiaalne keskkond, kus kontaktid opiaatide tarvitajatega mõjuvad kiusatusena taas ise tarvitama hakata. Uue elu alustamine on raske ning nõuab meelekindlust, seepärast räägivad paljud intervjueeritavad oma soovist töö- ja elukoht leida teises linnas või teises riigis. Tallinna peetakse üheks võimalikuks töö leidmise keskuseks. (Tallinnas töö leidmiseks peetakse eeltingimuseks eesti keele oskust.) Kuid eelpool kirjeldatud turvaline keskkond, mis on loodud nii rehabilitatsioonigruppide kui ka metadooni poolt, piirab endise sõltlase maailma. Seepärast ei ole ka endine sõltlane reeglina eriti mobiilne, mis mõjutab tema töö leidmise võimalusi. Sõltuvusperioodil toob teda tagasi kodulinna himu uimasti järele, loobumise ajal tugimehhanismid (nende hulgas ka perekond). Seega vaba töökoht näiteks Lõuna-Eestis või välisriigis võib olla põhimõtteliselt sobiv, kuid turvavõrgustiku puudumise tõttu kättesaamatu.

„Näiteks ajalehes on kuulutus, et vajatakse keevitajat ja telefoninumber. Helistasin, ütlesin, et olen keevitaja, küsisin, kui suur on palk. Vastati, et alates kahekümnest tuhandest. Hüppasin rõõmust diivanil, et läks õnneks. ... Küsisin siis, et mis linnas te asute. Mulle vastati, et Võrus. Kust võtta Võrus metadooni? Elamispinnaga olen kindlustatud, palk ja kõik muu rahuldatud aga metadooni ei olnud kusagilt võtta ... Moskvas pidin palka saama kahekümne kahe

tuhande ümber, see on ju normaalne palk. Aga jällegi – kuhu ma saan oma „ankruga“ minna?! Kuigi ma ise tahaksin minna, ripub see metadoon silmusena kaelas.“ (M 40a)

Muutuvad ootused tööle ja palgale

Äsja sõltuvusest vabanenu (või sõltuvusravi alustanu) ei ole oma soovitud töökoha suhtes väga valiv. Tööle saamine on iseseisva sotsiaalse elu alustamise tingimus ning seda võetakse kui abstraktset kohustust. Eriala ei ole esialgu tähtis, oluline on palk ning füüsilise koormuse sobivus. Kuid harjudes tööga, perspektiivitunde ning kogemuse tekkides nähakse oma oskusi ning võimalusi adekvaatsemalt ning spetsiifilisemalt. Nähes võimalusi tööturul, soovitakse õppida erinevaid ameteid, mille järele oleks suurem nõudlus ning mida oleks tulusam teha kui lihttööd (näiteks oskus arvutit kasutada naistel või autolukksepa eriala meestel). Kuna ehitusvaldkond on Eestis hetkel hästi tasustatud, sooviksid mehed võib-olla kõrgemat kvalifikatsiooni ehitusega seotud aladel (keevitamine näiteks) ja kutsetunnistusi. Mõnel kindlal erialal töötades soovitakse oma üldiseid oskusi täiustada mõne spetsialiseerumisega (näiteks keevitajale alumiiniumi keevitamise oskus).

Endiste uimastitarvitajate suutlikkus tööotsijana edukalt hakkama saada eeldab, et nende ootused ja tööturul realselt pakutavad tingimused oleksid vastavuses. Küsitletud uimastitarvitajate hulgas olid sageli ootused (ja senised mittelegaalsed kogemused) sissetuleku osas kõrgemad kui tööandjate poolt realselt pakutav.

„...kui otsida tööd, siis eelkõige kusagil teises linnas, mitte siin. See ei ole seotud isegi niivõrd narkootikumidega. ... [endine sõltlane/vanglasistunu] ei hakka tööle väikese palga eest, ütleme miinimumpalga eest. ... ainult väärilise palga eest. Muidu hakkab ta jälle varastama või millegi muu taolisega tegelema.“ (M 40a)

Madalat palka peavad probleemiks nii mehed kui naised, nii kohtu poolt karistatud kui ka karistamata sõltlased. Naistele pakutavate tööde palgad on seejuures väiksemad kui meestel. Seepärast on ka soovitud (ideaal)palk väga erinev. Naistele pakutud lihttööde netopalgad jäävad 2000 ja 3000 krooni vahele, normaalseks peetakse 4000–6000 krooni suurust palka. Ehitustel ning tööstustes töötavate meeste palgad on veidi kõrgemad. Mehed, kellel on hinnatud erialaseid oskusi (lukksepp, keevitaja) peavad võimalikuks ja soovitavaks teenida 15 000–20 000 krooni kuus. Intervjuudest ei selgu, kas sellist palka tegelikult on teenitud.

Hobidega tegelemine kui indikaator ühiskonda taasintegreerumisest

Alles elu stabiliseerumise järel leiavad endised sõltlased huvi ning jõudu, et tegeleda tööväliselt hobidega. Paljude jaoks on hobi kättesaamatu unistus, mis jääb raha ning

ajapuuduse taha. Hobiga tegelemine võib muutuda omamoodi indikaatoriks “normaalsesse” sotsiaalsesse ellu astumisest.

„...mulle meeldib mängida klaverit. Ma lõpetasin muusikakooli ja mängin klaverit hästi. Aga veel ma käin kõhutantsus ... Mul oli ju keisrilõige, ma tahan endist kõhtu tagasi saada. Vahest käin õhtuti. Siis kui ema, vanaema on nõus teda [last] hoidma, siis ma lähen tunniks ajaks sinna. ... Tõstab tuju ja kõik selline.“ (N 26)

Nii tugigrupid, metadoon kui perekond hoiab sõltlase tema kodulinnas või -piirkonnas ning piirab tema võimalusi tööd leida. Samal ajal soovitakse tihti sotsiaalset keskkonda vahetada, kuna kontaktid sõltlastega tekitavad kiusatust taas süstima hakata. Nii soovitakse töökaaslasena äärmisel juhul näha juba uimastist loobunud sõltlast. Töökoht ja eriala omab seda suuremat rolli, mida kauem ollakse sotsiaalses elus osalenud. Ideaalina tajutud palgad on kõrgemad, kui piirkonnas reaalselt pakutavad, mis võib tööturule sisenemisele mõjuda pärssivalt. See sõltub ka tööotsijate tihti madalast kvalifikatsioonist (lisahariduse hankimine on paljudel juhtudel seotud raskustega).

Kogemused tööturul – takistused töö leidmisel ja selle hoidmisel

Töötamine sõltlasena

Peaaegu kõigil vastajatel on mingisugune töökogemus, sõltumata sellest, kui kaua ollakse uimastit tarvitanud. Ka aktiivselt tarvitajate hulgas leidub neid, kes töötavad, küll lühemaid ja pikemaid perioode. Mida pikem on aktiivselt süstimise periood, seda madalamale langeb töömoraal ja võime töökohustustest kinni pidada. Tööl võidakse käia ka reaalselt töökohustusi täitmata – töötatakse esimese palgani, et siis lahkuda. Intervjuudest ilmnes, et kui suudetakse oma tarvitamist kontrollida ning piirata, on võimalik sõltuvusest vabanemiseni jõuda enne töökoha kaotamist. Sellisel juhul saab endine uimastitarvitaja tööle naasta pärast ravi läbimist. Sellist võimalust on pakutud eelkõige mingit erialast kogemust omavatele spetsialistidele. Sellele vaatamata jääb heroini tarbiva sõltlase ainukeseks elueesmärgiks uimasti hankimine ja tarvitamine ning töökohaga seoses ilmnevad konfliktid ja probleemid.

Narkomaani kuvand

Nii nagu sõltuvusest loobumisekski, kasutavad intervjuueeritavad töö leidmiseks tihti tuttavate ja perekonna abi. Ka siin kehtib reegel, et mida tugevam on lähiring – sh perekond –, seda kindlamini saab endine uimastisõltlane abi.

„Kui sul on sõpru, kes on tööl käinud, siis kas neil on mingeid probleeme olnud selle pärast, et nad on endised narkomaanid?“

„Jah, muidugi, mul on neid palju. Ehitusel on palju poisse. Ma tunnen kahte venda, kes said hästi ehitusele ja neid isegi eelistatakse rohkem, kui teisi töötajaid. ... Aga nemad, tōsi küll, said tööle tutvuse kaudu. Ülejäänud – ei. Kõikidel on mingisugused probleemid. Ainult sugulussidemete kaudu saab normaalselt tööle. Aga muidu... muidugi ei usaldata.“ (N 35)

Tuttavate kaudu on võimalik tööd leida eriti väiksemates linnades, kuid see võimalus võib töötada ka teistpidi. Paljudes linnades tuntakse inimesi nägupidi või on inimese tausta kontrollimine tutvuste kaudu väga lihtne. Seepärast võib endise sõltlase taust takistada tal töö leidmist eelarvamuste tõttu uimastisõltastesse.

„Mul oli selline probleem, et olin praktikal, töötasin 4 kuud ... lootes, et mind pärast tööle võetakse. Ja hiljem, kui ma tööandja käest küsisin, et milles asi, ma pole ju kordagi tööle hiljaks jäänud ja miskit pole kadunud (töötas müüjana), vastas ta mulle, et sul on ju selline minevik. Linn on väike, kõik on teada. ... Jah, mul ongi selline minevik, see segab kindlasti, kõik tunnevad teineteist.“ (N ~26)

Hariduse ja diplomite puudumine

Paljud endised sõltlased kasutavad töökuulutuste leidmiseks ja cv-de saatmiseks internetti. Kolmanda võimalusena mainitakse töbörsi. Suhtumine seal pakutavatesse ametitesse on väga erinev. Kuna haridus on sõltlastel tihti poolik, siis haridusest olulisemaks on töö leidmise juures töökogemus. Uimastisõltlaste üks sagedamini esinevaid probleeme on teadmisi ja/või oskusi tõendavate dokumentide puudumine, mis jätab vaid võimaluse töötada oma erialal mõnes isiklikult tuttavas firmas, mis taas piirab endise sõltlase võimalusi tööturul.

„No maalriks sa õppisid kutsekoolis. Aga ülejäänud, mida sa mainisid, kust sa seda õppisid?“

„Aga seda tööd ma olen teinud. Õppisin töö käigus. Halb on see, et ei anta mingeid pabereid, et ma olen töötanud vot pool aastat, aasta. Minu tööraamatusse kirjutatakse lihtsalt, et töötas. Ja isegi, võidakse mitte sisse kanda.“ (M ~35)

Halb tervis

Endistel herooinitarvitajatel, eriti pika staažiga sõltlastel, esineb sageli terviseprobleeme. Heroiin ning opiaadid nõrgendavad üldist vastupidavust, osadel vastajatel oli ka HI-viirus, mida püütakse eriti varjata, kuna töökaaslastel ja tööandjal on hirm viirusesse nakatuda. Naiste töökogemus ei ole nii oluliselt seotud tervisega, kuna nende töökohad ei nõua suurt füüsilist tööd. Nii võivad naissoost endised sõltlased edukalt vastu pidada kergetööstuses

(vabrikud) ja teeninduses (baarid, poed). Meeste töövõimalusi mõjutab tervis oluliselt. Kuna meeste jaoks on üks oluline võimalus tööd leida ehitusel, mis nõuab aga pidevat füüsilist pingutust, mõjutab see oluliselt nende väljavaateid tööturul. Mittefüüsilise töö leidmine on raske.

„Millist tööd sa teha tahaks?“

„Et ei peaks [füüsiliselt] pingutama, tööd tehes. Et keegi ei kiirustaks. Näiteks tuleb auto, me laadime seda täis, kahekesi. Seal on suured kapid, me kahekesi kahe tunni jooksul jõuame suure vaevaga auto täis laadida. Kui me teeme kauem kui kaks tundi, siis meilt arvestatakse mingisugune raha maha. ... No peab tegema sellised erialad, et kui tuleb invaliidsusega inimene ... [siis] tööandja annab sellist tööd, mis oleks talle jõudumööda. Et ta saaks aru, et kui anda sellist tööd, mis on talle jõudumööda, siis ta teeb tööd ja ei ole haige. Sest kui valida töö, mis ta välja kannatab, siis ta on vähem haige ja ei satu haiglasse.“ (M ~27, HIV-positiivne)

Varjamisstrateegia kui ratsionaalne valik

Lisaks eelpoolmainitud raskustele, mida uimastisõltlane kogeb seoses hirmuga kaotada turvavõrgustik teise linna tööle minnes, seob metadoonipunkti külastus teda ka kellaajaliselt. Metadoonipunktide lahtiolekuajad ning asukohad võivad töötavale inimesele olla ebasobivad. Kuna ülemuste eest üritatakse oma endist uimastisõltlase staatust varjata, ei küsi nad ennast reeglina töölt vabaks, et õigeaks ajaks metadoonipunkti jõuda. Seega üks probleem töötava ja samal ajal metadooni-võõrutusravi saava sõltlase jaoks on metadooni kättesaadavus.

„Ma praegu töötan ja olen metadoonil. Kui ei jõua siia [keskusesse] tulla, peab ennast töölt ära küsima. No juhtub nii. ... Ta [minu ülemus] küsib, kuhu sul vaja minna? ... Põhiliselt laupäeviti. Te [keskuses] töötate poole kolmeni, aga mina lõpetan kell pool neli. Ja mul on vaja liikuda sealt linna teise otsa. Tuleb välja, et on linna kõige kaugemad punktid. No ma pean ennast kell 1 ära küsima, et ennast pesta, vahetada riided, joosta siia. Ma vaevalt jõuan poole kolmeks. ... Tema küsib minu käest, kuhu mul vaja minna? Aga kuidas ma talle ütlen... Tema.. noh, ta ei ütleks midagi, vangutaks pead. Aga suhtumine muutub ikkagi. Sest inimesed ei saa aru.“ (M ~35)

Kui ülemuste eest sõltuvuse varjamist peetakse oluliseks, siis töökaaslaste ees ei ole see mitte igas ettevõttes oluline. Intervjueeritavate sõnul on nende piirkonnas asutusi, kus tööliste hulgas on teisigi alkoholi- või uimastiprobleemidega inimesi. Nende eest varjamine ei ole vastajate sõnul oluline. Samuti tuuakse välja erinevus nooremate ning vanemate („nõukogudeaegsete inimeste“) vahel. Viimaste eest üritatakse sõltuvust rohkem varjata, kuna

nende suhtumist sõltuvusse tajutakse negatiivsemana. Tegemist on põlvkondliku erinevusega uimastitesesse suhtumises. Vanem põlvkond, kelle harjumused olid üheksakümnendateks, kui uimastid Eesti turu vallutasid, välja kujunenud ja seotud alkoholiga, suhtuvad uimastitesse tavaliselt palju kriitilisemalt kui nooremad (Allaste 2006).

Üldiselt aga peetakse võimalikuks, et kui tööaegadest ning -kohustustest kinni peetakse, on võimalik töötada ka juhul, kui ülemused on sõltuvusest teadlikud. Probleemiks võivad saada eelarvamused. Kui näiteks ehitusplatsilt midagi kaob, kahtlustatakse eelkõige sõltuvusega inimest. Suhtumine erineb ka soo ja erialade lõikes. Naiste kogemus tehaste töökorrast ütleb pigem, et sõltuvuse ilmsikstuleku korral on vallandamine tõenäolisem kui meeste kogemusel ehituselt vallandamine. Viimane on seletatav soolise erinevuse ja töökeskkonna erinevusega. Ehitusel on ilmselt kuigi palju kohanetud alkoholiprobleemidega töötajatega ja seetõttu on tõenäolisem, et ka endistele uimastitarvitajatele, kes tööga hakkama saavad, vaadatakse läbi sõrmede. Naiste seas on uimastiprobleemid vähem levinud ja naiste narkomaaniasse suhtutakse ühiskonnas kriitilisemalt, seepärast on nende vallandamine ilmsikstulekul ka tõenäolisem. Võimalus vallandamiseks on kokkuvõtlikult siiski märkimisväärne.

„On olnud nii, et asun tööle, töötan paar päeva, siis helistab ülemus minu eelmise töökoha ülemusele, seal öeldakse, et nii ja nii, ta on endine narkomaan. Üldiseid põhjuseid toomata öeldakse lihtsalt, et kirjuta „omal soovil“ lahkumisavaldus. Nii juhtuski, et töötasin 2 päeva ja pidin lahkuma, kuna saadi mingeid kanaleid pidi teada, et olen narkomaan. Kuigi ma praegu ei ole aktiivne tarvitaja, see „saba“ käib minuga ikka kaasas.“ (M 40)

Sõltuvuse varjamine ja uimasti tarvitamise aktiivsus sõltub ka sotsiaalsest keskkonnast. Harjumuspärasest keskkonnast, kus tuntakse teisi uimastitarvitajaid, võib juhtuda, et tarvitamisest hoidumist ja selle varjamine ei peetagi oluliseks. Väljaspool harjumuspärasest keskkonda, suheldes tööalaselt ja võõraste inimestega, püütakse tarvitamist rohkem kontrollida. See ilmneb juhtudel, kui intervjuueeritavatel on olnud võimalus töötada väljaspool oma linna. Sellisel juhul püütakse sõltuvust varjata ning ka koguseliselt vähem tarbida, näiteks ei tarvitata töö ajal, vaid peale tööd.

„Kui sa tööle käisid, kas siis kolleegid või tööandjad teadsid, et sa oled narkomaan?“

„Tööandja mitte, aga noored posid, kes brigaadis töötasid, nemad teadsid. Mitte seda, et ma pidevalt tarvitasin, aga nii... Mõnikord. Ma nagu ei varjanudki nende eest. ... [Teises töökohas] teadis ainult üks inimene. Seal ma küll varjasin. Ma olin seal tundmatu. Üritasin vahetuse vastu pidada. Tarvitasin ainult peale vahetuse lõppu kodus.“ (M 32)

Kokkuvõtvalt on küsitletud endistel sõltlastel reeglina mingisugune töökogemus olemas. Sõltuvuse ajal on aga nende töömoraal väga madal, kuna tegelikult ainukeseks eesmärgiks on uimasti hankimine ja tarvitamine. Peale ravi ja rehabilitatsiooni on lihtsam tööle naasta erialase oskusega inimestel. Üldiselt on töökoha leidmisel olulised isiklikud ja perekondlikud kontaktid. Paljusid endisi sõltlasi aitasid tööle vanemad, mistõttu nende sotsiaalne olukord mõjutab endise sõtlase võimalusi tööturul. Isiklikud sidemed on seda olulisemad, kuna paljudel sõltlastel puudub eriala tõendav sertifikaat või tunnistus; töösus on omandatud töö käigus. Paljude sõltlaste jaoks on vanglas tehtud töö ainukeseks oskuste omandamise kohaks, omandatud oskustele vastavate dokumentide olemasolu mõjutaks oluliselt sõltlaste tööhõivet. Töökoha leidmist mõjutab positiivselt ka eesti keele oskus. Opiaatide kasutajate töövõimalusi mõjutab ka nende tervis, mis tihti on nõrk. Eriti suureks probleemiks peavad seda HIV-positiivsed endised sõtlased, kelle töötamise võimalusi lisaks tundlikule tervisele mõjutab ka kaastöötajate hirm nakkuse eest. Terviseprobleemidega endised sõtlased ei saa töötada füüsilist pingutust nõudval ehitustööl, mis on piirkonnas üks oluline töösektor.

Töö leidmist ja töötamist mõjutavad tegurid

Haridus

Intervjueeritud endiste sõltlaste haridustee on sageli poolelijäänud: kool jäi pooleli vahel juba seitsmendas või kaheksandas klassis, enamasti aga lõpetati üheksas klass ja mindi edasi kas keskkooli (mis jäi pooleli, sest sageli tekkisid just siis uimastiprobleemid) või sagedamini kutsekooli, mis vastavalt kas lõpetati või katkestati. Lineaarset haridusteed kohtab harva:

„Kaheksa klassi. Pärast läksin kutsekooli, aga ema ei lasknud mul õppida, sest tal olid terviseprobleemid ... Siis ma sain tööle ja õhtukooli. Õhtukooli ei lõpetanud, sest jäin rasedaks. ... Aga muidu oleksin medõde. Haridus ei ole lõpetatud. Aga oskan muidugi palju. Meditsiin on minu kutsumus.“ (N 35)

Paljudel intervjueeritavatel on mingi kutseharidust tõestav dokument, mis aga sageli ei vasta nende tegelikele kutseoskustele:

„Ma läbisin vanema madruse kursused. Tallinnas. Need kursused ei andnud mulle üldse mitte midagi. Täheandab ma käisin seal narkojoobes, tugeva narkootilise mõju all.“ (M 24b)

Eelnev töökogemus

Intervjuude põhjal võib väita et, heroiniisõltlane, kes uimastitarvitamise rahastamiseks varastab, jõuab varem või hiljem vanglasse. Kui töökogemus mujal puudub või jääb kasinaks, on vanglas saadud töökogemus paljudele ainus või vähemalt olulisim. Mida pikem on olnud vanglakaristus, seda tähtsamaks on osutunud võimalus vanglas töötada või haridus omandada. Märgitakse, et vanglast saadud töökogemus on aidanud hiljem tööd leida (kuid probleeme võib tekitada kogemust tõestava dokumendi puudumine).

Enamus ongi kutseoskuse erialal, millel töötatakse, omandanud kohapeal, tööd tehes. Seejuures on probleemiks muidugi kutsetunnistuse puudumine:

„Praegu nõutakse igal pool, et sul oleks tunnistus, kogu aeg tunnistus, tunnistus – mille sa lõpetanud oled, kus sa töötanud oled, sinu töökogemus. Kui sul töökogemus puudub, on vajalik esitada vähemalt kutsetunnistus. ... Oskad sa tööd teha või ei oska, inimesed vaatavad ikkagi kõigepealt kutsetunnistust.“ (M 32)

Ometi ei saa väita, et intervjuueeritavad on kõik vähese haridusega. Nende hulgas on ka diplomiga inimesi, kes sellest hoolimata teevad hetkel juhutöid või lihtsalt ei tööta erialasel tööl, tehes enamasti lihttöid:

„[Pärast keskkooli lõpetamist] meditsiinikool. ... Mina võin olla anestezioloog, opisaalis. Medvennana reanimatsioonis. ... Pean käigult õppima. Kohanema sellega, otsima tehnilisi lahendusi.“ (M 37)

Kuigi kutseharidus ja tegelik töö ei lange enamasti kokku, on intervjuueeritavad oma võimete osas positiivsed:

„...ehitustööd, igasugused sellised, võin paigaldada küprokit, võin olla müüriladuja, võin krohvida, plaati... ei, plaati ma panna ei oska. Siis ma töötasin veel metall-alumiiniumi konstruktsioonide kokkupanijana.“ (M 30b)

Ning viimasena tuleb ära mainida sedagi, et intervjuueeritavate hulgas oli ka kõrgharidusega noori. Ometi töötavad ka need inimesed – ilmselt nii regioonist kui narkotaustast tulenevalt – lihttööl:

„Oskan ehitada lifte. Võin teha erinevat tööd, ma ei tea, mis puudutab ehitust, võin juhtida autot, olin autojuht, olin müüja. Ma ei teagi kellena ma veel olen töötanud. Istutasin kuuski. Palju on olnud ehitusega seotud tööd. Igasugused remondid, majade renoveerimine.“ (M 24)

Kodakondsus

Intervjueeritavate seas on nii Eesti kui Venemaa kodanikke kui ka kodakondsuseta isikuid. Kodakondsuse puudumist tajutakse küll võimalusi pärssiva tegurina, kuid seda eelkõige teoreetiliselt (mis oleks, kui...); intervjueeritavate sõnul võib kodakondsust asendada ka alaline elamisluba.

Muidugi, kui soovida tasuvat ehitustööd Soomes, siis on punase ja halli passi omanikel kehvem seis kui Eesti Vabariigi kodanikel. Kodakondsusetus seob paradoksaalselt kodukoha, st Ida-Virumaa ning selle väheste võimalustega tööturuga.

Eesti kodakondsus mõjutab endiste sõitlaste elu aga samuti, olles eelkõige stabiliseeriv ja paremat mobiilsust võimaldav tegur: *...sinise passiga langevad paljud probleemid iseenesest ära. Inimesel ei ole kasulik mööda igasuguseid ametkondi joosta. Tal on kasulikum rahulikult oma tööd teha, tal on olemas sissekirjutus jne. Kõik on normaalne.*“ (M 32 – 6)

Keeleoskus

Kodakondsusest tähtsam on keeleoskus, eriti eesti keele oskus. Jällegi kehtib, et lihttöö puhul on keeleoskust muidugi vähem vaja kui edasijõudmiseks ettevõttes ja elus.

„Kui ma Tallinnas tööd leidsin... tol ajal ma eesti keelt ei osanud eriti, aga mulle anti aega, et ma saaksin seda korralikult õppida. ... Mind kogu aeg paluti teha nii seda kui teist. Need aga, kes ei osanud – neil oli tunduvalt kitsam kohustuste ring.“ (M3, grupp 2)

Pea kõigi intervjueeritavate emakeel on vene keel ning eesti keelt oskab tegelikult vaid väike osa ning neistki enamus halvasti. Sageli on põhjuseks Ida-Virumaa demograafiline olukord: inimestel pole võimalustki keelt praktiseerida. On muidugi erandeid, kes eesti keelt valdavad.

„Olen eesti keelt õppinud päris kaua nii keskkoolis kui ka erikoolis... Algasemel ma osasin küll eestlastega suhelda... aga viimati ma rääkisin umbes kuus aastat tagasi. Praktikat pole.“ (M1, grupp 2)

Võõrkeeleoskus – pidades siinkohal silmas eelkõige inglise keele oskust – on intervjueeritavatel suures osas kesine või puudub sootuks; kuigi on ka neid, kes inglise keelega toime tulevad ja neidki, kes saksa ja soome keele oskuse ära mainivad.

Kuna enamus endiseid sõltlasi keskendub töö kui niisuguse ja mitte kvalifitseeritud töö leidmisele, tullakse toime, keeleprobleeme ei teki. Ida-Virumaal on ka vaid vene keelt osates võimalik tööd leida, kuid see ei ole reeglina lihttöölise positsioonist kõrgem. Eesti keele oskus võimaldaks saada parema töö ning ka subjektiivselt tajutakse seda kui eeldust laiemaks töövalikuks tulevikus. Nukker paradoks, sest ka perspektiive ei avane, kuid selle perspektiivitusega ollakse leppinud:

„Tavaliselt loeb keeleoskus siis, kui tahad tööle asuda mingi ülemusena, kui sul on vaja välismaal komanderingutes käia või dokumente vormistada. Mind sellistele töökohtadele ei võeta ja sellepärast minu käest keeleoskuse kohta ei küsita.“ (M 40a)

Oskamatust võõrkeeli rääkida tajutakse ilmselt just seepärast nii rahulikult, et intervjuudest tuleb välja teatud resigneerumine: kui keeli (alustades eesti keelest ja jätkates inglise keelega) osataks, vaadataks elule hoopis teise pilguga ning esitataks iseendale hoopis teisi väljakutseid, millest nüüd juba eos loobutakse. Nii on vähene keeleoskus kindlasti üheks takistavaks teguriks töötöisinguil piirates eelkõige intervjuueeritava mobiilsust ehk enamgi kui eesti kodakondsuse puudumine.

„Muidugi, kui mul oleksid mingisugused... kuidas öelda... no mingisugused teised nõudmised, kui mul oleks näiteks haridus, kui mul oleks mingi eriala, eriline ja tõsine, siis mul võib olla oleksid probleemid, sest mina ei oska eesti keelt ja võib-olla... Aga muidu, omas, omas profiilis, ma leidsin tööd ja see ei olnud eriline vaev.“ (M 30b)

Motivatsioon

Intervjuusid analüüsid kujuneb pilt, et töö on endiste narkosõltlaste jaoks väga oluline – ilma sissetulekuta ei ole ju võimalik ühiskonnas toimida ning seega on suurem ka uimastitarbimise juurde tagasipöördumise oht.

„Töö aitab, et inimene ei süstiks. ... Kui inimene käib tööl, tal, esiteks, pole selleks aega. Need mõtted ei tule talle isegi pähe ... Muidugi, pere on ka väga tähtis.“ (N2, grupp 1)

Nagu ka eelpool mainitud, on endine sõltlane vähemalt alguses nõus iga töö ja palgaga, kuna see aitab tal hoida end uimastitest kõrvale.

Regionaalsed tingimused tööturul

Endiste narkosõltlaste probleemid töö leidmisel ühest küljest samad kui selle regiooni elanikel üldiselt, teisalt lisandub raskendava tegurina nende konkreetne olukord. Probleem pole mitte

ainult selles, et puuduvad haridus või kutseoskused. Töökogemuste peatükis oli pikemalt juttu tööga seotud mikrotasandi probleemidest: sotsiaalse keskkonna ja tervise mõjust endiste sõltlaste olukorrale tööturul.

Makrotasandi probleemidena tuleks siinkohal lisada esiteks olukord Ida-Virumaa tööturul. Palgatase on väga madal ning töökohti napib: sageli on inimestel tunne, et tööandjad näevad neis vaid tööorje. Sõltuvalt kohalikest tööturu tingimustest pakutakse inimestele töötasuks 100-125 krooni päevas.

„Töötan nagu hullumeelne... mul värisevad isegi käed väsimusest, kui ma tööle lähen, aga midagi ei saa tõestada. Täna pöördusin meie ülemuse poole – tema aga ütles, mine ära, kui ei meeldi...“ (N2, grupp 1)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et endiste uimastisõltlaste haridustee on sageli poolik või siis omatakse tunnistusi/sertifikaate, mis on tegelikus elus neid omava isiku jaoks väärtusetu, sest sel erialal ei ole töötatud või on sellest möödunud nii pikk aeg, et omandatud eriala enam ei osata. Ka tööturul on siin oma osa: vaid vähesed erialad, mida on omandatud, omavad hetkel Ida-Virumaal praktilist väärtust. Ometi on intervjueeritavatel lai palett praktiliselt omandatud tööoskusi. Suurem osa intervjueeritavaid valdab vabalt vaid ühte keelt: vene keelt. Kui puudub soov väljuda regioonist ja sotsiaalse klassi raamidest, siis see lihttöö otsimist Ida-Virumaal otseselt ei mõjuta. Tööotsimisel majanduslikult lukratiivsemates regioonides (näiteks Tallinnas vms) või kõrgemaid nõudmisi esitava töökoha puhul saab kindlasti takistuseks kehv eesti keele oskus ning laiemalt mõeldes võib-olla ka inglise keele mittevaldamine. Kodakondsus ja keeleoskus või nende puudumine võib mõjutada endise uimastisõltlase tajutud võimalusi tööturul ning seega ka tema perspektiivitunnet. Endiste sõltlaste motivatsioon töötamiseks on harilikult üsna kõrge, aga see võib langeda madala palga või esile kerkivate probleemide tõttu. Laiemas mõttes mõjutab endiste sõltlaste tööle asumist Ida-Virumaa tööturg, mis ei paku ka mittesõltlastele väga suuri võimalusi.

Endisi sõltlasi puudutavad stereotüübid ja eelarvamused

Endised sõltlased nõiarangis

Oluline tegur, mis endiste sõltlaste võimalusi tööturul ja sellest tulenevalt ka kogu nende taasintegreerumist normaalsesse ühiskonda takistab, on eelarvamused ja stereotüübid, mis

paljude jaoks endiste sõltlaste kohta kehtivad. See faktor eristab endisi sõltlasi tavalisest tööotsijast Ida-Virumaa tööturul ning mõjutab tööotsimise tulemusi suuresti.

Endiste sõltlaste näol on tööturul tegemist riskigrupiga. Kui töö leidmine on raskendatud nii seetõttu, et kutse- või töösused võimaldavad otsida vaid lihttöid, mida regioonis niigi napib kui seetõttu, et taustast tulenevalt on raskusi füüsilise tööga (terviseprobleemid) või pikkade päevadega (metadoonivajadus), siis veelgi keerulisem on töökohta hoida. Usaldussuhe tööandjaga on võimalik vaid harva, enamasti vaikitakse oma narkotaustast ja aktsepteeritakse ühtlasi tööandja sallimatust uimastitega (või vanglaga) seotud mineviku suhtes. Kuna tegemist on omamoodi nõiarõngiga – püsivaks „puhas“, on töökoht ja stabiilne sissetulek hädavajalikud, kuid just uimastitega seotud minevik on sageli vallandamis põhjuseks – nimetavad intervjueeritavad ikka ja jälle soovi, et negatiivne suhtumine endistesse narkomaanidesse (mida nad küll mõistavad) nende elu vähem mõjutaks.

Intervjueeritavad on vägagi teadlikud sellest, et tööandjal on endisest sõltlasest negatiivne pilt.

„Lihtsalt inimestel on välja kujunenud mingi stereotüüp, mingi kartus. Oletame, et ta saab teada, et ma olen narkomaan. Ta hakkab kartma, et võib-olla sa järgmisel kuul satud „nõela otsa“, aga seal on vastutusrikas töö, üldiselt kardab tuleviku pärast. Ta võib su minema kihutada või anda mingi vähetasustatava ja mittevastutusriikka töö, nagu näiteks tsehhi koristamine, et näe, siin on luud ja anna minna. Selline asi võib juhtuda.“ (M 40a)

Töökohustused eeldavad tavaliselt mingigi vastutuse võtmist. Kui aga tööandja eeldab, et endisest uimastisõltlasest töötaja ei ole vastutuseks võimeline ning seeläbi kannatab terve ettevõtte nii otseselt – läbi (oletatavalt peagi aset leidva) varguse, tööluusi või potentsiaalselt niikuinii vaid lühiajaliselt kestva töösuhte, sest endine narkomaan ei suuda töökohta hoida – kui kaudselt, sest mitte ainult tööandja, vaid suurem osa ühiskonnaliikmetest evib negatiivset narkomaanistereotüüpi ning ettevõtte, kes võtab endise sõltlase tööle, riskib maine kaotamisega. Järgmine samm on loogiline: ebakindlast „elemendist“ tuleb vabaneda. Ometi on see loogika vigane, sest stereotüübid, nii tõesena kui nad ka tunduvad – eelkõige seetõttu, et informatsioon, mida nad sisaldavad, on inimestele niivõrd tuttav, et selle tõesuses ei kahelda – ei anna tegelikult adekvaatset informatsiooni selle kohta, mis juhtuma hakkab. Antud stereotüübi puudus algab sellest, et tööandja kujutab endale ette homogeenset rühma „uimastisõltlased“, tegemata vahet, kas tegemist on aktiivselt uimasteid tarvitavate inimestega või aastaid tagasi uimasteid viimati tarvitanud endiste sõltlastega. Stereotüpiseerimise

tulemusena kaotab ettevõtte motiveeritud töötaja ning töötaja omakorda saab järjekordse trauma tööturul, minetades taas kord võimaluse normaalseks eluks.

Sageli piisab intervjuueeritavate väitel tööandjale vaid teadmisesest, et töötaja on olnud uimastisõltlane, ning ta vallandatakse, ilma et töötaja selleks otseselt põhjust annaks, st otsekui „ennetades“ negatiivsest stereotüübist lähtuvaid kartusi. Nagu juba öeldud, „ennetab“ tööandja seejuures vaid illusoorset situatsiooni.

„Näiteks mina sain tööle, aga kahe päeva pärast öeldi mulle: me ei vaja teid, saime teada, et tarbisite varem heroini... Aga see oli ju varem! Inimesele võib ju võimaluse anda? Aga mulle ei anta mingit võimalust...“ (N2, grupp 1)

Psühholoogiline surve

Sageli tööandja, saades teada töötaja uimastitarbimisest minevikus, ei vallandagi teda kohe, kuid kuna suhtumine töötajasse muutub negatiivseks, hakkab see talle mõjuma (alateadlikku) psühholoogilise surve (mobbing), mis ikkagi päädib töösuhte lõppemisega. Negatiivne stereotüüp saab kinnitust, st töötajast kujuneb ajapikku negatiivne mulje läbi tööandja enda ootuste, sõltumatult sellest, kas töötaja tegelikult üldse reegleid/norme rikub:

„...oletame. Näiteks ta tuleb tööle teise vanadekodusse. Aga meie vanadekodust tahab keegi minna tööle sinna, kus oleks kodule lähemal. Ja saab tööle sinna. Ta näeb seda tüdrukut ja loomulikult jutustab, milline lugu juhtus seal endises kohas. Ja loomulikult teda juba hakatakse vaatama... No mina tema asemel oleksin sealt ära läinud. Kohe. Sest sellistes tingimustes tööd teha ei ole võimalik. See on košmaar. Mulle tundub, et kui sind vaadatakse ja oodatakse mingisugust tegevust, seadusrikkumist, mis otsustab tema edaspidist saatust töökollektiivis...“ (N 26)

Psühholoogilise surve tingimustes saab peagi kinnitust ka stereotüüp, et endine sõltlane ei suuda töökohta hoida:

„Kõigepealt ta [tööandja] üritab saada kinnitust, küsitleb kaastöötajaid ja kui saab kinnitust, siis üritab kollektiivist “välja süüa”. Mitte isegi vallandada millegi eest, ei, lihtsalt hakkab kuidagi vaatama tööd ja norima, kui keegi kaotab midagi, siis on see sinu südametunnistuse peal. Kohe. Isegi kui sind ei olnudki seal. Ja tasapisi, üks asi ees ja teine taga – sa ise lähed seal minema. Sest lihtsalt... kollektiivist sul armastust oodata ei ole, tööandja vaatab sind härjapilguga. Sellistes tingimustes tööd teha on väga raske.“ (N 26)

Samuti otsitakse kinnitust vast enim uimastisõltlastega seostatavale negatiivsele omadusele, st varastamisele.

„Ühes poes teati, et ma tarvitasin. ... Ja üritasid kassa puudujääke mulle kaela ajada. Kuigi seda ei olnud. Asi aeti korda ja pärast paluti mu käest andeks. Aga ma ikkagi läksin sealt minema, sest oli juba ebameeldiv. Kui sinust nii mõeldakse, vaadatakse selliste silmadega.“
(N 35)

„Kui nad teada saavad, siis hakkavad kontrollima kogu aeg. See oli mu viimases töökohas. ... Niipea, kui meister teada sai, siis ta hakkas tegema kõik selleks, et mind lahti lastaks... “ (M1, grupp 2)

Nii tuleb endisel sõltlasel, kellel on niigi raske juba hirmust nimetatud suhtumise ees, tulla toime täiendava psühholoogilise survega võrreldes teiste töötajatega. Tõenäosus, et inimene sellega toime ei tule ning vajab psühholoogilist abi, on suur. Sama tõenäoline on, et ka tööandjad antud keerulises suhtlussituaatsioonis pädevat tugiteenust vajavad.

Valdavast osast intervjuudest tuleb välja arvamus, et endiste sõltlaste valmidus olla või saada heaks ja lugupeetud ehk tööandja poolt teistega võrdselt aktsepteeritud töötajaks, mida võiks antud juhtumite puhul pidada üheks olulisemaks pädevuse näitajaks tööalase kvalifikatsiooni kõrval, ei ole andnud neile piisavalt positiivset tagasisidet. Intervjueeritavad kasutavad enda olukorrast rääkides selliseid väljendeid nagu “väga tugevad eelarvamused”, “kui sinust nii mõeldakse”, “kui on mingi kadu, siis kohe mina” jne.

Endiste sõltlaste kompetentsihinnangud

Kuigi intervjueeritavate erialane kvalifikatsioon on võrdlemisi madal, hindavad nad oma arenemis- ja õppimisvõimet küllaltki kõrgelt ning usuvad, et on väljaõppe korral suutlikud mitmeteks töödeks. Ka intervjueeritavate valmidus tööalase profiili laiendamiseks ning tööalasteks muutusteks näitab neid kui potentsiaalselt võimekaid töötajaid meie muutuval ja kohanemisvõimet eeldaval tööturul. Kuna paljude endiste tarvitajate probleem on vajalike kutseoskuste või siis neid oskusi tõestavate tunnistuste puudumine, on osadel neist konkreetne huvi nn õpisoodsate töökohtade vastu, mille hulka intervjueeritavad arvavad mh ka töötleva tööstuse ja ehituse.

Tööalast kompetentsi toetavatest pädevustest, mis on samuti endise uimastitarvitaja tulemusliku tegevuse aluseks, toovad intervjuud välja valmiduse iseseisvalt mõelda ja tegutseda, paindlikkuse ja/või tahte meeskonnatöös. Osa intervjueeritavaid on toime tulnud

ka iseseisva õppega ega välista seda ka tulevikus. Paljud intervjueeritavad näevad nii oma varasemaid kui ka tulevasti töökohti õpipaigana, mis toob taas kord välja tahte omandada uusi teadmisi ja oskusi. Ideaalis soovitakse end arendada väga erinevatel aladel: meditsiin, käsitöö, infotehnoloogia.

Rääkides oma isiklikust pädevusest seoses tööga, kasutavad pea kõik intervjueeritavad negatiivsest narkomaani stereotüübist lähtuvaid kategooriaid nagu vähene vastutus- või juhtimisvalmidus. Nt viimase tõestuseks tuuakse mh ka selliseid isikliku pädevusega mitteseonduvaid argumente nagu halb võõrkeeleoskus, mis tegelikku juhtimisvalmidust mõnes kohalikus väikeettevõttes tõenäoliselt ei mõjuta. Samas on paljude intervjueeritavate saavutusvajadus ja -valmidus ning püstitatud ideaalid suhteliselt kõrged. Olles lõpuks ometi leidnud oma elule mõtestatud eemärgi, milleks on stabiilne töökoht või perekond, mille eelduseks on taas töökoht, tahab märkimisväärne osa küsitletud endistest sõtlastest selle nimel ka pingutada.

Olukord Ida-Virumaa tööturul mõjutab kindlasti endiste sõtlaste integreerimist ühiskonda. Regiooni palgatase on üldiselt väga madal ning sobivaid töökohti, headest töökohtadest rääkimata, napib. Kindlasti tajuvad paljud endised sõtlased olukorda perspektiivituna. Veelgi enam: kui tööandjal on tööjõu osas niigi tegemist ülepakkumisega, on selge, et ei olda motiveeritud endisi sõtlasi tööle võtma – seda enam, et sageli on viimastel probleeme oma kvalifikatsiooni tõestamisega. Tõsiasi, et normaalsesse ellu tagasipöördumisele pühendunud endiste sõtlaste näol on tegemist kõrge motivatsiooniga tööjõuga, jääb siin tagaplaanile – esiplaanil on tööandjate tugevalt negatiivsed stereotüübid ja eelarvamused. Kuna tegemist on väikeste asulate ja linnadega, on informatsioon inimese minevikust kiire levima ja tööandja, kes on eelarvamustest mõjutatud, pigem vallandab töötaja, keda ta tajub kui talle sobimatu sotsiaalse rühma liiget (narkomaani), kui läheneb igale juhtumile individuaalselt, diferentseeritult. Siin ei aita ka endistele narkomaanidele suunatud tugiprogrammid – tegeleda tuleks ka tööandjate/kolleegide suhtumisega.

5. Järeldused: stereotüüpidest mõjutatud kompetentsihinnangud

Kompetentsuse puhul on tegemist äärmiselt subjektiivse näitajaga, mis sõltub (potentsiaalses) töösuhtes olevate partnerite taustast ja suhtlussituatsioonist. Eelnevat kokku võttes peaksime kompetentsi määratlema kui sotsiaalset hinnangut suhtluspartneri käitumisele: kompetents on

mulje, mis koosneb efektiivsusest ja (asja-)kohasusest (Peterson ja Kaljund ilmumas). Efektiivsuse all peetakse silmas, kui võrd saavutatakse seda, mis on võetud eesmärgiks – antud juhul: kui võrd suudavad endised sõltlased veenda potentsiaalseid tööandjaid selles, et nad suudavad neile pandud tööülesandeid täita. Ning (asja-)kohasus tähistab suhtleja suutlikkust mitte rikkuda töökohal kehtivaid norme – antud situatsiooni puhul: tööotsijalt võib tööandja *a priori* soovida, et tegemist on ühtlasi tema jaoks väärtustatud ühiskonnaliikmega, pigem ikka „võitja“ kui „kaotajaga“ (vt lisaks Lauristin 2004; Saar 2002).

Kompetentsus iseloomustabki eelkõige (töö)suhtluspartnerite suhet, olemata niivõrd ühe partneri – antud juhul siis töövõtja – isikuomadus: kompetentsus väljendub selles, kui võrd töövõtja suudab tööandjat veenda enda väärtuses, selles, et ollakse oma valdkonnas potentsiaalselt edukas. Käesolevast määratlusest lähtudes ongi kompetentne vaid see inimene, kel õnnestub panna tööandja teda tajuma kompetentsena – ehk selleks, et olla nõ kompetentne, on sama oluline kui seatud eesmärkide (võimalik) saavutamine ka tööandjale vastava mulje jätmine.

Eriti oluline on rõhutada, et stereotüübid (ja eelarvamused) mõjutavad töösuhtes osalejate sotsiaalset kompetentsust (Six 1988:317): enamasti ei ole (töö)suhtluspartnerid kognitiivsetest stereotüüpiseerimisprotsessidest teadlikud ning võtavad stereotüüpe osana objektiivsest maailmast ehk tõesena – stereotüüpide reaalsuses ei kahelda. Taju ning seeläbi teiste käitumisele (sh suhtluspartneri suutlikkusele ja edukusele) hinnangu andmine sõltub teatud sotsiaalsesse gruppi kuulumisest enam kui inimese isiklikest omadustest. Stereotüüpe võibki kirjeldada kui veendumuste kogumit sellest, millised on teatud sotsiaalsesse kategooriasse kuuluja isiklikud omadused (Dorsch 1994:764, vt ka Lexikon der Psychologie 2001(4):246). Uimastisõltlaste puhul võib lisaks stereotüüpiseerimisele rääkida ka tugevatest eelarvamustest ühiskonnas. Kui stereotüüpiseerimisprotsess mõjutab näiteks seda, kuidas tööandja tajub töövõtja pädevust tööülesannete täitmisel, siis eelarvamustega kaasneb sellesuunaline (negatiivne) hoiak, mis suhtlemist veelgi tugevamalt mõjutab.

Stereotüübid ja eelarvamused mõjutavad tööandja otsustusprotsessi (Hinton 2000:39): suhtluspartneri eeldatavad tüüpilised omadused määravad selle, millist käitumist partnerilt suhtlussituatsioonis oodatakse.

Käesoleva uuringu seisukohast on oluline juhtida tähelepanu ka stereotüüpide ja eelarvamuste mõjule töösuhthusele nende kui isetäituvate ennustuste seisukohast: ootustega ning sellele vastava käitumisega mõjutatakse suhtlust niivõrd, et kutsutakse suhtluspartneris esile just see

ootuspärane, tüüpiline käitumine, nagu stereotüüp (eelarvamus) ette näeb (Snyder, Tanke & Berscheid 1977 in Stephan 1989:46; Bierhoff und Schreiber 1988:252; Schäfer 1988:45).

Stereotüüpiseerimise võimalik oht endiste sõltlaste töehõive parandamise seisukohast peitubki selles, et sõltlasi tajutakse homogeense rühmana, antud juhul näiteks ebaeetiliste ja ebakompetentsetena, ning võetakse sellest lähtuvalt vastu otsused, mis kahjustavad nimetatud grupi huve ja võib-olla ka tööandja enda ning kogu laiema ühiskonna huve.

Raporti lõpetuseks veel kord väljavõtte intervjuust, mis illustreerib hästi negatiivsest “narkomaani” stereotüübist juhitud olukorda, millega endine sõltlane ka pärast ravi ja rehabilitatsiooni nii Ida-Virumaa kui ka Tapa tööturul paljuski sõltumatult tema enda isiklikust tublidusest toime peab tulema. Allpool kirjeldatud stereotüüp toodab nii psühholoogilisi, sotsiaalseid kui ka majanduslikke barjääre ja on seetõttu üks olulisemaid ning raskemini kõrvaldatavaid koondpõhjuseid, mis takistab endiste sõltlaste (taas)integreerumist Ida-Virumaa väikeses sootsiumis ning tööturul.

... On välja kujunenud selline stereotüüp – kui oled narkomaan, oled järelikult narkootikumide hankimiseks kõigeks võimeline – kui vaja, võid oma lihase ema maha müüa. Kui inimene on valmis narkootikumide pärast oma ema maha müüma, pole edasi enam kuhugi langeda, sellega on juba kõik öeldud. Sa oled kadunud inimene. Sinule võib punkti panna. Sinuga pole enam midagi peale hakata, mingi jutt enam ei aita. ... Kuigi ma praegu ei ole aktiivne tarvitaja, aga see „saba“ käib ikka minuga kaasas. Nii tulebki välja, et parem on tööd otsida mõnes teises linnas. ... On olnud nii, et asun tööle, töötan paar päeva, siis helistab ülemus minu eelmise töökoha ülemusele, seal öeldakse, et nii ja nii, ta on endine narkomaan. Üldiselt põhjuseid toomata öeldakse lihtsalt, et kirjuta „omal soovil“ lahkumisavaldus. Nii juhtuski, et töötasin 2 päeva ja pidin lahkuma, kuna mingeid kanaleid pidi saadi teada, et olen narkomaan. ... Lihtsalt inimestel on välja kujunenud mingi stereotüüp, mingi kartus.

Stereotüübid ja eelarvamusel mõjutavad suuresti suhtlemist; antud juhul siis tööandjate hinnangut endise uimastisõltlase kui töövõtja saavutustele. Sageli antakse see hinnang – stereotüübil põhinedes – juba enne, kui saavutusi on olnud võimalik väärtustada, st juba enne tegeliku töötulemuse olemasolu. Ühtlasi on stereotüübid ja eelarvamusel väga visad püsima, sest inimesed kipuvad uskuma nn „terake tõtt“ hüpoteesi, st et iga eelarvamus põhineb mingilgi määral tegelikkusel. Seejuures on aga tegemist väitega, mille tõesust psühholoogia pole suutnud kinnitada, sest enamasti sisaldavad stereotüübid omadusi, mis ei ole mõõdetavad, st stereotüübi/eelarvamuse

puhul ei saa mõõta ei selle tõesust ega väärust (mis iseenesest juba peaks tekitama kahtlusi selle osas, kas ikkagi tegemist on „tõega“). Teatud stereotüüpidest ja eelarvamustest vabanemine, nende „murdmine“ ühiskonnas nõuab pikka ja põhjalikku tööd, mille puhul tuleb eelkõige rõhutada süstemaatilisust ja eesmärgipärasust.

Endised sõltlased, kes soovivad distantseeruda senisest elust ja jätkata „puhtana“, saavad ühest küljest tuge oma perelt – kui esimese ringi suhted toimivad, kui on olemas armastav lähisugulane või partner, siis on olemas ka motivatsioon uimasteid mitte tarbida. Kõigil aga ei ole kõrval partnerit: sellele ei saa tugisüsteemi üles ehitada. Abi saavad endised uimastisõltlased ka rehabilitatsioonikeskustest, kus nende probleemidele lähenetakse professionaalselt ja eelarvamusvabalt, mis loob neis usalduse ja tunde, et nad ei ole üksinda. Keskuses kohtuvad nad lisaks sellele inimestega, kes on sarnases olukorras kui nad ise – ka see julgustab „puhtal“ teel jätkama.

Raske on aga töökoha leidmine ja hoidmine. Ühest küljest on olukord Ida-Virumaa tööturul ebasoodne, eriti halvasti on tasustatud lihttööd, st just need töökohad, mida endised sõltlased erinevatel põhjustel (kehv kvalifikatsioon või seda tõendava tunnistuste puudumine, vähene keeleoskus, kauane eemalolek tööturult, sõltuvus rehabilitatsioonikeskuse toest, hirm, et ei suudeta võtta liiga suurt vastutust (näiteks vastutusrikka töö kaudu)) otsivad. Teisest küljest on probleem tööandjate suhtumisega endistesse uimastisõltlastesse. Tööandjad ei tee vahet sõltlasel ja endisel sõltlasel, koheldes ka viimaseid usaldamatusega, lähtudes levinud stereotüüpidest ja eelarvamustest, et narkootikumidega kokkupuutunud inimene ei suuda ega soovi võtta tööga seotud vastutust, vaid varem või hiljem kas lihtsalt jätab töökohustused unarusse või halvemal juhul tekitab tööandjale varalist kahju – stereotüüpiseerivast suhtumisest lähtuvalt seetõttu endine sõltlane enamasti lihtsalt vallandatakse või tekib tänu eelarvamustele töökohal niivõrd pingeline negatiivne õhkkond, et ta pigem lahkubki ise.

Millised võiksid siin olla lahendused? Olukord tööturul paraneb Eesti majanduse arenedes, eriti edukat regionaalpoliitikat rakendades. Tööandjate suhtumist endistesse sõltlastesse see aga ei muuda. Kuna tööandjad ja kolleegid on võtmeisikud endiste uimastisõltlaste integreerimisel ühiskonda, tuleks tugiprogrammide koostamisel just sellele tähelepanu pöörata. Vähe kasu on endiste sõltlaste toetamisel näiteks Anonüümsete Alkohoolikute ja Narkomaanide Keskuse professionaalide poolt, kui endised sõltlased tööturule sisenedes langevad tööandja ja kolleegide negatiivse suhtumise ohvriks.

Endised uimastisõitlased ise näevad lahendusena tugisüsteemi või vähemalt tugiisikut töökohal.

„Ma läheksin ükskõik millisele ametlikule tööle, peaasi et... ma isegi tulen mingisugusele tööle, mulle öeldakse, et hakka siin tööle, esialgu hakkad töötama koos onu Koljaga, ta seletab sulle kõike, õpetab, sa saad aru ja siis edaspidi teed ise. No nüüd kõikides töökohtades alustatakse abilisena. Tähendab sa oled abiline, töötad koos vanema olijaga, onu Koljaga, ta seletab sulle, näitab mida teha, sa õpid vaikselt, teed sedasama ja lõpuks oled professionaal. Et suhtumine inimestesse oleks mõistev.“ (M 18)

Antud intervjuulõigust on ilmekalt näha, et tööturul kanda kinnitada sooviv endine uimastisõitlane vajab ettevõttes, kuhu ta tööle asub, mõistvat suhtumist ja tugiisikut, kes aitaks tal omandada vajalikku rutiini. „Onu Koljasid“ leidub kindlasti siin ja seal, kuid see on õnnelik juhus. Kui mõelda endiste sõitlaste aitamisele, siis ei saa jätta nende integreerimist sellisel moel juhuse hooleks: tööandjate ning nende pärssiva suhtumisega tuleks süstemaatiliselt tegeleda. Antud juhul oleks kasu sellest, kui potentsiaalsed tööandjad saaksid koolitust, kus neile pakutakse informatsiooni selle kohta, kuidas toimivad stereotüüpiseerimisprotsessid ning kuidas seeläbi paljud inimrühmad ühiskonnast „väljalülitatakse“. Ühiskonna mitmesugususest ja sallivusest mitmesugususe suhtes tuleb järjekindlalt koolitustel rääkida; seda tuleb õppida ja õpetada. Regiooni eripära arvestades ei ole endiste sõitlaste kui potentsiaalsete töövõtjate hulk sugugi väike ning ka võimalikke töövõtjaid-tööandjaid, kes suhtumiskoolitusest kasu saaksid, saab tuvastada.

Koolituste eesmärgiks peaks olema teadvustada tööandjatele, mis on stereotüübid ja eelarvamused ning kuidas üldistav ja halvustav suhtumine kahjustab mõlema poole – tööandja ja sõitlase kui võimaliku töövõtja – huve, millise suhtumisega on tegemist endiste uimastisõitlaste suhtes, milline on ettekujutus ja milline tegelikkus. Sellised koolitused vähendaksid tööandjate hirmu ja ebakindlust, mis praegu kaasnevad teadmise, et tööle on (juhuslikult) võetud endine sõitlane. On loomulik, et negatiivsete stereotüüpide ja eelarvamustega kaasneb ebakindlus, sest tööandja ei soovi kindlasti ei sekeldusi ega varalist kahju. Ometi ei ole selline hirm alati põhjendatud, sest endise sõitlase näol on tegemist motiveeritud tööjõuga, kellest mõistva suhtumise ja alguses ka tugiisikute läbi saab ettevõttele lojaalne töötaja. Stereotüüpe ja eelarvamusi aga ei ole võimalik otsustusprotsessist väljalülitada vaid seeläbi, et tööandja ütleb endale „ma olen eelarvamustest üle“. Stereotüüpidel ja eelarvamustel on inimese psüühikas oma toimimisloogika – kuna tegemist on väga jäikade konstruktiivsete meie ajus, saab neid

kõrvaldada vaid siis, kui nendega professionaalselt tegeleda. Viimane peaks hõlmama mitte ainult endisele sõtlstele suunatud tegevusi, vaid ka nende potentsiaalsetele tööandjatele vajalikku koolitust. Mitmetes ELi maades on väljatöötatud sellesuunalisi koolitusi, millest Eesti võiks eeskju võtta (võtame näiteks Saksamaal muulaste integratsiooniga tegeleva stereotüübi/eelarvamuskoollituse „Achtung! Toleranz!“ – „Ettevaatust! Sallivus!“).

6. Kasutatud kirjandus

Allaste, A.-A (2006). *Drug cultures in Estonia - contexts, meanings and patterns of illicit drug use in Estonia*. Tallinna Ülikooli Kirjastus

Allaste A.-A. & Lagerspetz, M (2006) Taking control by loosing control? Patterns of heroin addiction in Estonia. *NAT Nordic Studies on Alcohol and drugs vol 23* pp. 77-96

Allaste, A.-A. ja Kurbatova, K. (2007) Sõltuvus ja sellest vabanemine. *Eesti Inimarengu Aruanne 2006* Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus

Bierhoff, H. W. & Schreiber, C. 1988. "Erwartungsbestätigung durch verfälschte Eindrucksbildung in der sozialen Interaktion." In *Vorurteile und Einstellungen: Sozialpsychologische Beiträge zum Problem sozialer Orientierung*, Hg. B. Schäfer & F. Petermann. Köln, S. 251–280.

Cochran, W.G. (1977) *Sampling techniques 3rd Ed* new York: John Wiley and Sons

Denzin, Yvonna S; Lincoln, Norman K (toim.) 1994, *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, CA: Sage

Dorsch, F., Hächer, H. & Stapf, K. H. 1994. *Psychologisches Wörterbuch*, 12. Auflage. Bern, Göttingen, Toronto, Seattle.

Downes, P. (2003): *Living with Heroin: Identity, social exclusion and HIV among Russian-speaking minorities in Estonia and Latvia*. Tallinn: Legal Information Centre for Human Rights

Hinton, P. R. 2000. *Stereotypes, Cognition and Culture*. Hove.

Jary, David, Jary, Julia, *Unwin Hyman Dictionary of Sociology*, (1999) New York: HarperCollins Publishers

Kurbatova, A. 2005, *Narkomaania ravi ja kahjude vähendamise Eestis*, raamatust Allaste, A.-A.; Lagerspetz, M.; Kurbatova, A. 2005, *Uimastid ja uimastikasutajad Eesti Ühiskonnas*, Tallinn: Valgus

Kärdi, Villu 1993, *Marihuaana ja hašiši tarvitajatest Eestis*, *Vikerkaar* nr 5 ja 6/1993

Lagerspetz, M. 1997, "Oleneb millisesse paati satun": *Noorte Eestlaste mustad stsenaariumid*, *Akadeemia* nr. 11, lk 2243-2258, 1997

Lauristin, M. 2004. "Eesti ühiskonna kihistumine." Teoses *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest*, toim. V. Kalmus, M. Lauristin & P. Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu, lk. 251–285.

Lexikon der Psychologie. 2001. Bd. 1–5. Berlin, Spektrum Akademischer Verlag.

Partanen, P.; Hakkarainen, P.; Holmstöm, P.; Kinnunen, A.; Leininki, P.; Partanen, A.; Seppälä, T.; Vätkki, J.; Virtanen, A. (2004) Amfetamiinien ja opiaattien ongelmakäytön yleisyys Suomessa 2002 *Yhteiskuntapolitiikka* 69, 3: pp. 278 – 286

Peterson, A.-L. ja Kaljund, K. (ilmumas) Avalikkuse eeldustest Eestis. Tallinna Ülikooli Kirjastus

Saar, E. 2002. "Saatus diskursus ja Eesti üleminekumudel." Teoses *Kaks Eestit*, toim. R. Vetik. Tallinn, lk 111–117.

Schäfer, B. 1988. "Entwicklungslinien der Stereotypen- und Vorurteilsforschung." In *Vorurteile und Einstellungen: Sozialpsychologische Beiträge zum Problem sozialer Orientierung*, Hg. B. Schäfer & F. Petermann. Köln, S. 11–65.

Six, U. 1988. "Ethnische Vorurteile: Möglichkeiten und Grenzen ihrer Reduktion durch Massenmedien." In *Vorurteile und Einstellungen: Sozialpsychologische Beiträge zum Problem sozialer Orientierung*, Hg. B. Schäfer & F. Petermann. Köln, S. 309–347.

Stephan, W. G. 1989. "A Cognitive Approach to Stereotyping." In *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*, ed. D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A. W. Kruglanski & W. Stroebe. New York, p. 37–57.

Uusküla, A.; Abel, K.; Rajaleid, K.; Rüütel, K.; Talu, A. (2005) *The Prevalence of Injecting Drug use in Estonia, 2004*. Unpublished research report, Tartu